

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« ____ » _____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

РИМСЬКИЙ ТРИУМФ ДОБИ ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма Освітньо-професійна програма «Історія та археологія»
(назва освітньої програми)

Виконавець _____
(підпис) Таранова Наталя Миколаївна
(ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис) Токарев Андрій Миколайович
(ім'я, прізвище)

Харків – 2025

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна база, історіографія та методологія дослідження.....	6
Розділ 2. Трансформація тріумфу в першій пол. I ст. до н. е.: від Марія до Помпея	19
Розділ 3. Зміни в римському тріумфі за часів громадянської війни 49- 45 рр. до н. е. та доби Другого тріумвірату.....	49
Висновки.....	80
Список використаних джерел та літератури.....	84
Резюме.....	93
Summary.....	94

Вступ

Римський тріумф – наочна демонстрація величі народу та держави, сили армії та закону. Здобути тріумф – знак визнання заслуг на військовій ниві – найбільше вшанування. Тріумф приносив славу, багатство та захоплення співгромадян. Якщо тріумфатор мав політичні амбіції, тріумф гарантував йому голоси, необхідні для зайняття посади. Більше того, людина підносилася до напівбожественного статусу, провідника священних церемоній, що проводяться на честь перемоги у храмі Юпітера. Навіть через значну кількість часу тріумфатора продовжував оточувати ореол величі.

Для римських громадян тріумф був кульмінацією в урочистостях міста, держави та суспільства. Водночас про церемонію, таку значущу та пишну, інформації дуже мало. Головні релігійні обов'язки тріумфатора були зрозумілими та рідко змінювалися, проте сценарій проведення тріумфу міг змінюватися, і досить суттєво. І справа не лише в тому, що деякі деталі свята невідомі, бо тріумфальні ходи не мали чіткого сценарію.

Актуальність даної роботи полягає в тому, що пізньореспубліканський тріумф має велике значення для розуміння тих процесів, які у кінці кінців привели до падіння республіканської влади та встановлення монархії в Стародавньому Римі. Бо I ст. до н. е. стало якраз тією епохою, коли суто республіканське свято почало перетворюватися на імперське святкування, з його шануванням імператора. Важливо відзначити, що в сучасній історіографії відсутні роботи присвячені римському тріумфу доби Пізньої республіки. Пізньореспубліканський тріумф розглядається лише в загальних монографіях, або статтях, присвячених окремим питанням.

Об'єктом роботи є політична історія Стародавнього Риму у I ст. до н. е.

Предметом дослідження став ряд проблем, які у сукупності характеризують трансформацію пізньореспубліканського тріумфа.

Хронологічні рамки роботи охоплюють I ст. до н. е., тобто від тріумфа Гая Марія у 104 р. до н. е. над Югуртою до потрійного тріумфа Октавіана у 29 р. до н. е. Нижня хронологічна межа обумовлена проведенням тріумфа Гая Марія, під час якого до процедури були внесені нововведення, котрі надавали йому нового розуміння, верхня межа – це святкування Октавіана, після якого тріумф достатньо швидко переходить у власність до правлячої династії.

Територіальні рамки роботи обмежуються містом Рим, де проводилися республіканські тріумфи.

Метою даної роботи є спроба вивчення сукупності змін у пізньореспубліканському тріумфі, які привели до виникнення нового феномену – імператорського тріумфу.

Відповідно до позначеної мети для вирішення **основних завдань** дослідження необхідно:

дати внутрішню періодизацію даної епохи, показати історичне значення впливу громадянських війн на зміни у римському тріумфі;

- з'ясувати роль тріумфу Гая Марія у 104 р. до н. е., як відправної точки у процесі перетворення республіканського свята;
- показати значення нововведень за часів Сулли, щодо формування образу ворогів під час громадянських війн;
- проаналізувати роль тріумфів у 70-50 рр. до н. е. у зростанні влади та вшанування переможних полководців;
- розглянути вплив Юлія Цезаря та Октавіана на виникнення імператорського тріумфа.

Новизна роботи визначається станом історіографії питання на поточний момент і полягає в тому, що:

- переглянуто значення тріумфа Гая Марія 104 р. до н. е., показано, що він є початком низки змін у республіканському тріумфі;

- запропоновано погляд на імператорський тріумф як на продовження пізньореспубліканського тріумфу;
- дана узагальнююча картина розвитку пізньореспубліканського тріумфа.

Структура роботи відповідає поставленим цілям та завданням. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, двох розділів, висновку, списку джерел і літератури.

Розділ 1. Джерельна база, історіографія та методологія дослідження

Наявність певної кількості джерел, рівень вивченості окремої проблеми в історіографії та наявність загальних і спеціальних методів отримання інформації з усієї маси джерел безпосередньо впливають на вибір теми дипломної роботи. У зв'язку з цим велике значення набуває характеристика різних видів джерел, огляд сучасних досліджень за темою роботи та аналіз методів історичного дослідження.

1.1. Джерела.

Джерельна база даної роботи включає в себе джерела епіграфічного характеру і дані наративних пам'яток та нумізматики.

Більшість джерел, які дійшли до нас і котрі описують римський тріумф, відноситься до пізньореспубліканського або імперського часу. Вони мають описовий характер та лише розглядають обставини проведення тріумфів. Найважливішим джерелом для дослідження є «Тріумфальні фасти»¹. *Acta triumphalia*, або *Fasti triumphales*, були спочатку вигравірувані на мармурових табличках, які прикрашали одну зі стін на Римському форумі. Вони були виявлені у фрагментарному стані, оскільки частина форуму була розібрана для забезпечення будівельним матеріалом базиліки Святого Петра, яка тоді зводилася. Вони були доставлені в Палаццо де Консерваторі на прилеглому Капітолійському пагорбі та реконструйовані. Після виявлення та прочитання вони були вперше опубліковані Т. Моммзенем у збірці латинських написів. В окремих випадках у написі немає більше двадцяти рядків. Ці прогалини заповнюються завдяки іншим письмовим джерелам, що збереглися. «Тріумфальні фасти» є одним із найважливіших джерел для римської хронології – це перелік римських магістратів, удостоєних святкової процесії, відомої як тріумф, на знак визнання важливої військової перемоги. Вони

¹ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus: Paraviae, 1954. P. 90-110.*

охоплюють ранній період римської історії аж до 19 р. н. е.

Для датування та вивчення потрійного тріумфу Октавіана у 29 р. до н. е. особливу роль грає епіграфічна пам'ятка «Діяння божественного Августа»¹.

У свою чергу нарративні джерела дають основну масу даних. Серед них слід виділити «Римську історію» Діона Кассія², у якій автор послідовно і досить старанно не лише дає описи пізньореспубліканських тріумфів, а й повідомляє дуже цікаві факти змін в процедурі проведення релігійно-військового свята під час тріумфів Гая Марія, Сулли, Гнея Помпея, Юлія Цезаря, Марка Антонія та Октавіана.

Сучасник цих подій Марк Туллій Цицерон залишив великий літературний спадок: листи, промови, філософські трактати, який дав нам змогу дуже пильно розглянути імперські мотиви у тріумфах Юлія Цезаря³.

Праця Саллюстія «Югуртинська війна»⁴ є основою для вивчення тріумфу Гая Марія. І хоча автор був молодшим сучасником подій, він користувався, без сумніву, державними архівами, що дозволило йому передати невідомі іншим античним історикам подробиці скандалу між полководцем та римським сенатом.

Веллей Патеркул інформує нас про тріумфи Юлія Цезаря та Октавіана,

¹ Деяння божественного Августа / пер. с лат. яз. И. Ш. Шифмана // Шифман И. Ш. Цезарь Август. Ленинград: Наука, 1990. С. 189-199.

² Кассий Дион Кокцеян. Римская история. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 456 с.

³ Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. Т. 1. 534 с.; Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 2. 502 с.; Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 3. 826 с.; Цицерон. Речи / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962 Т. 1. 443 с.; Цицерон. Речи / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962 Т. 2. 400 с.; Цицерон. Диалоги: о государстве; о законах / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1966. 362 с.; Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве: Об ораторе, Брут, Оратор / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1972. 471 с.; Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1993. 248 с.

⁴ Саллюстий. Сочинения / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. 220 с.

причому робить це відверто з імперських позицій¹.

Повні описи тріумфу, які збереглися, ми знаходимо в працях Тита Лівія² і Плутарха³, створення яких розділяє близько ста років. Незважаючи на це, роботи авторів поєднує найдокладніший опис захопленої здобичі, кількості полонених, предметів розкоші. Цей опис на жаль обривається на ключовому моменті – виконанні обітниць перед головним богом міста. У кращому разі автори просто констатують сам факт принесення жертв та дарів храму. Цю лакуну доводиться заповнювати, звертаючись до інших джерел.

Дані Аппіана Александрійського проливають світло на окремі події доби Пізньої республіки, зокрема він висвітлює александрійський тріумф Марка Антонія⁴.

Крім того, слід зазначити, що окремі розрізнені дані про пізньореспубліканські тріумфи повідомляють у своїх роботах такі письменники, як Діонісій Галікарнасський⁵, Валерій Максим⁶, Светоній⁷, Тацит⁸, Авл Геллій⁹, Йосиф Флавій¹⁰, Флор¹, Тертуліан², Аврелій Віктор³,

¹ Веллей Патеркул. Римская история / пер с лат. А. И. Немировского, М. Ф. Машковой // Малые римские историки: Веллей Патеркул, Анней Флор, Луций Ампейлий . Москва: Ладомир, 1996. С. 9-96.

² Ливий. История Рима от основания города / пер. с лат. Е. С. Голубцова. Москва: Наука, 1991. Т. 2. 526 с.; Ливий. История Рима от основания города / пер. с лат. Е. С. Голубцова. Москва: Наука, 1991. Т. 3. 767 с.

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с древнегреч. под ред. С. П. Маркиша. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. Т. 2. 734 с.; Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с древнегреч. под ред. С. П. Маркиша. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. Т. 3. 670 с.

⁴ Аппиан. Римская история / пер. с древнегреч. С. А. Жебелева. Ленинград: Правда, 1935. 281 с.

⁵ Дионисий Галикарнасский. Римские древности / пер. с древнегреч. Отв. ред. И. Л. Маяк. Москва: Рубежи XXI, 2005. Т. 3. 319 с.

⁶ Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. С. Ю. Трохачева. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 308 с.

⁷ Светоний. Жизнь двенадцати цезарей / пер. с лат. М. Л. Гаспарова. Москва: Правда, 1991. 512 с.

⁸ Тацит. Сочинения в двух томах / пер. с лат. А. С. Бобовича, Г. С. Кнабе. Санкт-Петербург: Наука, 1993 Т. 1: Анналы, малые произведения. С. 1-384; Тацит. Сочинения в двух томах / пер. с лат. А. С. Бобовича, Г. С. Кнабе. Санкт-Петербург: Наука, 1993 Т. 2: История. С. 385-736.

⁹ Авл Геллий. Аттические ночи. Книги I-X / пер. с лат. под общ. ред. А. Я. Тыжова. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2007. 480 с.

¹⁰ Иосиф Флавий. Иудейские древности / пер. с древнегреч. Г.Г. Генкеля. Минск: Беларусь, 1994 Т. 2. 606 с.

Пліній Старший⁴ та Павел Орозій⁵. Вони цікаві насамперед тим, що використовували у своїх працях ранні джерела, які до нас не дійшли.

Значне місце також посідають нумізматичні джерела. Дані монет дозволяють виявити цілу низку явищ, які важко встановити з допомогою інших категорій джерел. Особливо важливими є нумізматичні матеріали для вивчення заплутаної та погано освітленої боротьби нащадків тріумфаторів за владу та перші місця в політиці. Як приклад можна привести чеканку денаріїв сина Л. Сулли, Фавста, монетаріїв Юлія Цезаря та випуск коммеморативних монет на честь диктатора М. Антонієм та Октавіаном⁶.

¹ Флор. Две книги римских войн / пер. с лат. А. И. Немировского, М. Ф. Машковой // Малые римские историки: Веллей Патеркул, Анней Флор, Луций Ампелий. Москва: Ладомир, 1996. С. 97-190.

² Тертуллиан. Избранные сочинения / пер. с лат. И. Маханькова, Ю. Панасенко, А. Столярова, Н. Шабурова, Э. Юнца. Москва: Прогресс-Культура, 1994. 448 с.

³ Аврелий Виктор. История Рима: О Цезарях, Извлечения о жизни и нравах римских императоров / пер. с лат. В.С. Соколова // Вестник древней истории. 1963. № 4. С. 213-257.

⁴ Плиний Старший. Естественная история. Книга 2 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 2007. Вып. 3. С. 287-366; Плиний Старший. Естественная история. Книга 3 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Янус-К, 2010. Вып. 4. С. 393-454; Плиний Старший. Естественная история. Книга 4 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Вопросы истории естествознания и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 2007. Вып. 3. С. 110-142; Плиний Старший. Естественная история. Книга 6 / пер. с лат. А. А. Вигасина // Вестник древней истории. 2018. № 1-3. С. 160-189, 438-461, 767-795; Плиний Старший. Естественная история. Книга 7 / пер. с лат. А. Н. Маркина // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». 2010. Вып. 1. С. 102-121; 2011. вып. 3. С. 114-129; 2012. вып. 3. С. 139-172; 2013. вып. 3. С. 122-157; 2014. вып. 1. С. 174-190; Плиний Старший. Естественная история. Книга 8 / пер. с лат. И. Ю. Шабаги // Труды кафедры древних языков. Вып. III. Труды исторического ф-та МГУ: Вып. 53. Серия III. Instrumenta studiorum: 24. Москва: Индрик, 2012. С. 186-227; Плиний Старший. Естественная история. Книга 8 / пер. с лат. И. Ю. Шабаги // Труды кафедры древних языков. Вып. II. (К 75-летию исторического ф-та МГУ и 60-летию кафедры). Труды исторического ф-та МГУ: Вып. 44. Серия III. Instrumenta studiorum: 18. Москва: Индрик, 2009. С. 182-208; Плиний Старший. Естественная история. Книга 9 / пер. с лат. Г. С. Литичевского // Вопросы истории естествознания и техники. 1986. № 1. С. 142-152; Плиний Старший. Естественная история. Книга 9 / пер. с лат. Г. С. Литичевского // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 1995. Вып. 1. С. 141-190; Плиний Старший. Естественная история. Книги 17-18 / Пер. с лат. М. Е. Сергеевко// Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. Москва, 1957. С. 213-327.

⁵ Орозий. История против язычников / пер. с лат. В. М. Тюленева. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2004. 542 с.

⁶ Grueber H. A. Coins of the Roman Republic in the British Museum. Oxford: The Trustees of the British Museum, 1970. Vol. 2. 602 p.; Grueber H. A. Coins of the Roman Republic in the British Museum. Oxford: The Trustees of the British Museum, 1970. Vol. 3. 236 p.; The Roman

Загалом можна сказати, що, незважаючи на достатню інформативність, як документальних, так і літературних пам'яток, джерела з пізньореспубліканського періоду достатньо уривчасті, не завжди ясні, і жодне з них не може претендувати на повний опис подій. Найважливішими з них є «Тріумфальні фасти», твори Плутарха, Тита Лівія, Діона Кассія, Цицерона та Саллюстія.

1.2. Історіографія.

Уривчасті дані джерел і відповідно складність та заплутаність історичних подій цієї епохи наклали свій відбиток на її вивчення сучасними істориками. Феноменом римського тріумфу цікавились ще історики ХІХ ст.

Т. Моммзен у своїй багатотомній роботі «Історія Риму» вказав на багато моментів, пов'язаних, як з мілітарною сутністю республіканського тріумфу, так й з її монархічною складовою. Вчений запропонував свою точку зору щодо тріумфального права, хто, коли і як мав отримувати тріумф, а також гадав, що тріумфатор зберігав свою верховну владу (*imperium maius*) у межах міста, хоча цього права не мав жоден республіканський магістрат¹.

Навпаки, італійський дослідник Г. Ферреро вважав тріумф суто республіканським феноменом, та не вбачав у ньому якихось загроз для існуючого режиму та його зміни на одноосібну владу².

В. І. Гер'є та Е. Гримм підтримали славетного німецького дослідника та внесли у вивчення римського тріумфу багато нових моментів, підкреслюючи його монархічно-релігійні риси, коли переможний

Republican Coinage / Ed. by M. H. Crawford. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1974. Vol. 1. P. 1-568; The Roman Republican Coinage / Ed. by M. H. Crawford. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1974. Vol. 1. P. 569-944.

¹ Моммзен Т. История Рима / пер. с нем. яз. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1949. Т. 5. 631 с.

² Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1916. Т. 3. 507 с.; Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1922. Т. 4. 234 с.; Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1925. Т. 5. 507 с.

полководець сприймався практично як напівбожественна сутність, наближена до самого Юпітера¹.

Подібні погляди висловлювали у подальшому багато вчених, які розглядали республіканський тріумф у самих загальних рисах².

Першим спеціальним дослідженням з цієї проблематики стала робота французького фахівця Ж. Пікара «Римські трофеї: до питання про римську тріумфальну релігію та мистецтво». На думку автора, на республіканський тріумф дуже вплинула практика елліністичних монархій щодо військових трофеїв та пов'язана з ними «харизма» переможних полководців, що наближувало останніх до елліністичних монархів та пізніших римських імператорів³.

Найбільш фундаментальною роботою з республіканського тріумфу стала монографія нідерландського історика Х. Ферснеля «Triumphus. Дослідження походження, розвитку та значення римського тріумфу». Він докладно вивчає всі питання, пов'язані з республіканським тріумфом: його походження, вказує на синкретичність образу тріумфатора, як римського царя та Юпітера одразу, аналізує тріумфальну ходу, подає критиці гіпотезу Т. Моммзена стосовно тріумфального права та дає свою трактовку сутності римського тріумфу доби Республіки⁴.

Імператорський тріумф дослідив у своїй праці німецький вчений Е. Кюнцль. Його достатньо повний огляд включає в себе організацію свята, його ходу, зв'язок з римськими божествами, реформу тріумфу за династії

¹ Герье В. И. Август и установление Римской империи // Вестник Европы. 1877. № 6. С. 10-58; № 7. С. 12-45; № 8. С. 10-62; Гримм Э. Исследования по истории развития римской императорской власти. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. 515 с.

² Ростовцев М. И. Рождение Римской империи. Петроград, 1918. 145 с.; Виппер Р. Ю. Очерки по истории Римской республики. Берлин, 1923. Т. 1. 434 с.; Syme R. The Roman Revolution. Oxford: Oxf. Univ. Press, 1939. 586 p.; Beranger J. Recherches sur l'aspect ideologique du principat. Basel: Versus, 1953. 487 p.; Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва: Наука, 1969. 327 с.

³ Picard G. Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome. Paris: De Boccard, 1957. 534 p.

⁴ Versnel H. S. Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph. Leiden: Brill, 1970. 409 p.

Флавіїв та його занепад у добу Пізньої імперії¹.

Дослідження давньоримських тріумфальних арок та аналіз їхнього зв'язку з архітектурою та мистецтвом провів російський історик архітектури В. С. Поплавський².

Польська дослідниця К. Бальбуза також присвятила свою монографію «Тріумфатор: тріумф та ідеологія перемоги в Стародавньому Римі доби Імперії» вивченню тріумфу в імператорську епоху. При цьому вона робить акцент на зв'язку мілітарного свята з імперською ідеологією перемоги, тобто вбачає в ньому засіб легітимації влади римських імператорів як переможних полководців³.

Німецька вчена Т. Ітгенсхорст зосередила свою увагу на джерелознавчому аналізі республіканського тріумфу, справедливо зауважуючи, що без глибокого аналізу та розуміння джерел неможливо коректно уявити глибинні процеси виникнення, розвитку та перебудови цього важливого релігійно-військового свята⁴.

Французький фахівець Ж.-Л. Бастіян у своїй фундаментальній праці «Римський тріумф та його політичне використання в Римі в останні три століття Республіки» розглядає свято крізь призму теології перемоги. Він вбачає, що тріумф римські політичні діячі стали використовувати на свою користь, починаючи з епохи Сціпіона Африканського. Ця концепція перемоги, на його думку, з'являється через значний елліністичний вплив. Особливо слід відзначити так звані «наслідування Александру Македонському» (*imitatio Alexandri*) та діонісійські ідеологеми, що поширилися серед переможних полководців в Римі у I ст. до н. е. Автор дуже ретельно вивчає особистості тріумфаторів, тріумфальні церемонії та їхню

¹ Künzl E. Der römische Triumph. Siegesfeiern im antiken Rom. München: Beck, 1988. 171 S.

² Поплавський В. С. Культура триумфа и триумфальные арки Древнего Рима. Москва: Наука, 2000. 436 с.

³ Balbuza K. Triumfator: triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 2005 359 s.

⁴ Itgenshorst T. Tota illa pompa. Der Triumph in der römischen Republik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. 300 S.

регламентацію, але нічого не говорить про зміни у пізньореспубліканському тріумфі у I ст. до н. е.¹.

У 2007 р. М. Бірд опублікувала книгу «Римський тріумф», в якій дослідила церемонію тріумфу від Помпея у 61 р. до н. е. до тріумфу Велізарія у 534 р. н. е. Англійська вчена намагається показати, якою була ця дія не лише для еліти, а й для звичайних жителів Риму. М. Бірд ставить під сумнів деякі усталені риси тріумфу. Наприклад, жорстоке поводження з полоненими. Також критикує міфотворчість, якою був овіяний римський тріумф².

2009 р. побачила світ монографія І. Остенберг, в якій вчена розглядає тріумф як видовище, а здобич, котра демонструвалася, як наочну ілюстрацію підкорених країн і народів. Вона також наголошує на важливості візуальній складовій тріумфальних ходів³.

Англійська дослідниця Дж. Кларк розглядає тріумф як спосіб фіксації перемог у колективній пам'яті громадян. У цьому вона бачить одну з причин перемог римлян у пунічних війнах, незважаючи на перші серйозні невдачі. Авторка вважає, що тріумфи Цезаря і Октавіана були свого роду підготовкою оголошення власного одноосібного правління⁴.

Датський фахівець К. Ланге у монографії, присвяченій тріумфу епохи громадянських війн та здатності адаптації тріумфальних традицій, пропонує переглянути природу та характер громадянських війн у період Пізньої республіки. Автор доводить на прикладі Корнелія Сулли, Гая Марія та Юлія Цезаря неспроможність правила – «за перемогу у громадянській війни не може бути надано тріумф»⁵.

¹ Bastien J.-L. Le triomphe romain et son utilisation politique à Rome aux trois derniers siècles de la République. Rome: École Française de Rome, 2007. 482 p.

² Beard M. The Roman Triumph. London: Harvard University Press, 2007. 448 p.

³ Östenberg I. Staging the world: Spoils, captives, and representations in the Roman triumphal procession. New York: Oxford University Press, 2009. 327 p.

⁴ Clark J. H. Triumph in Defeat. Military Loss and the Roman Republic. Oxford: Oxford University Press, 2014. 240 p.

⁵ Lange C. H. Triumphs in the Age of Civil War: the Late Republic and the Adaptability of Triumphal Tradition. London: Bloomsbury Academic, 2016. 352 p.

Свого роду продовженням роботи М. Бірд є книга М. Попкін. У полі зору англійської дослідниці знаходиться розгляд тріумфів періоду пунічних війн, а також епохи правління Септимія Севера. Така хронологія пояснюється тим, що саме в цей період було споруджено колосальні архітектурні пам'ятки, які проходили тріумфатори під час процесії. У роботі порушується проблема візуального впливу архітектурних споруд та самої процесії на громадян Риму. Дослідження М. Попкін представляє, мабуть, перше критичне дослідження самій церемонії тріумфу¹.

У 2017 р. вийшла дуже корисна збірка статей, присвячена різноманітним проблемам тріумфу доби Імперії², у тому числі й впливу тріумфів Августа на імператорські свята³.

Однак спеціально пізньореспубліканському тріумфу присвячено лише декілька наукових статей. Серед них слід відзначити роботу американської вченої Х. Флауер, яка аналізує візуальний та політичний вплив тріумфу в I ст. до н. е. на політичне життя Риму доби громадянських війн⁴.

С. Шиппорайт досліджує шляхи, за якими проходили тріумфальні процесії у пізньореспубліканську та августову добу⁵.

Вже вищезгадана І. Остенберг після публікації монографії зацікавилася безпосередньо проблемами пізньореспубліканського тріумфу: шляхами за якими проходили церемонії, специфікою тріумфу Юлія Цезаря у 45 р. до н. е., візуального впливу тріумфу на перебіг громадянських війн та використанням тварин під час тріумфів у I ст. до н. е. Все це вилилося у ряд

¹ Popkin M. *The Architecture of the Roman Triumph*. New York: Cambridge University Press, 2016. 271 p.

² *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike* / Hrsg. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. 595 S.

³ Wienand J., Goldbeck F., Börm H. *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike* // *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike* / Ed. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. S. 1-26.

⁴ Flower H. I. *Spectacle and Political Culture in the Roman Republic* // *The Cambridge Companion to the Roman Republic* / Ed. H. I. Flower. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 2004. P. 322-343.

⁵ Schipporeit S. *Wege des Triumphes. Zum Verlauf der Triumphzüge im spätrepublikanischen und augusteischen Rom* // *Triplici invectus triumpho. Der römische Triumph in augusteischer Zeit* / Hrsg. H. Krasser, D. Pausch, I. Petrovic. Stuttgart, 2008. S. 95-136.

статей американської дослідниці¹.

Окремий вклад у вивчення пізньореспубліканського тріумфу зробив також вищезгаданий К. Ланге. Датський історик присвятив ряд статей вивченню впливу тріумфу на громадянські війни у I ст. до н. е., політичним протестам, пов'язаними за проведенням тріумфу доби Середньої республіки, тріумфам Августа та так званим тріумфальним поверненням переможних полководців, наслідуванню та змінам у пізньореспубліканському тріумфі².

В. Хавенер в окремій статті розглянув питання про презентацію перемоги у громадянській війні у пізньореспубліканському тріумфальному ритуалі³.

Таким чином, майже за двохсотрічний період вивчення феномену римського тріумфу вченими були створені дослідження, різні за охопленням матеріалу, за змістом і глибиною. Дослідники виконали велику роботу з вивчення та збирання джерел, з сутності республіканського тріумфу. Разом з тим, слід відзначити, що спеціальні роботи з історії республіканського тріумфу представлені лише в західній історіографії. Проте пізньореспубліканському тріумфу присвячені лише декілька статей, які повністю не розкривають його значення та трансформації у імперський, що

¹ Östenberg I. *Circum Metas Fertur: An Alternative Reading of the Triumphal Route* // *Historia*. 2010. Bd. 59, 303-320; Östenberg I. *Veni Vidi Vici and Caesar's Triumph* // *Classical Quarterly*. 2010. Vol. 63. P. 813-827; Östenberg I. *Triumph and Spectacle: Victory celebrations in the Late Republican Civil Wars* // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Roma: Edizioni Quasar, 2014. P. 181-193; Östenberg I. *Animals and Triumphs* // *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* / Ed. G. Campbell. Oxford, 2014. P. 491-506.

² Lange C. H. *Triumph and Civil War in the Late Republic* // *Papers of the British School at Rome*. 2013. Vol. 81. P. 67-90; Lange C. H. *The Triumph Outside the City: Voices of Protest in the Middle Republic* // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Roma: Edizioni Quasar, 2014. P. 67-81; Lange C. H. *Augustus' Triumphs and Triumph-like Returns* // *The Moving City: Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* / Eds. I. Östenberg, S. Malmberg and J. Bjørnebye. London: Bloomsbury Publishing, 2015. P. 133-143; Lange C. H. *The Late Republican Triumph: Continuity and Change* // *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike* / Hrsg. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. S. 29-58.

³ Havener W. *Triumphus ex bello civili? Die Präsentation des Bürgerkriegssieges im spätrepublikanischen Triumphritual* // *Civil War in Ancient Greece and Rome* / Hrsg. H. Börm, M. Mattheis, J. Wienand. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. S. 149-184.

дозволяє нам звернутися до вивчення цієї теми.

1.3. Методологія та методи роботи.

Методологічні засади цього дослідження визначалися насамперед особливостями порушеної проблематики. Виходячи з цього, робота спирається на принципи наукової об'єктивності, що передбачає аналіз фактів, явищ і процесів минулого на основі всебічного опрацювання інформації, а також на принцип історизму, який у даному випадку дав можливість розглядати трансформації римського республіканського тріумфу у нерозривному зв'язку з конкретними умовами епохи. Загалом підхід до дослідження був сформований у руслі неопозитивістської методології, що забезпечило покроковий і хронологічно впорядкований розгляд подій із залученням широкого фактичного матеріалу.

У процесі роботи було застосовано низку загальнонаукових методів: аналіз літератури з теми, історичний метод для реконструкції подій у їхній послідовності, синтез та узагальнення для формування підсумкових висновків, а також дедуктивний підхід, який дав можливість з'ясувати чинники, що впливали на зміну та розвиток римського республіканського тріумфу. Описовий метод застосовувався для упорядкування загальної канви політичної історії доби громадянської війни.

Оскільки, основні відомості про римський тріумф ми отримуємо в основному з наративних, а також нумізматичних джерел, то одним з важливих методів, що дозволяють визначити місце тріумфу у внутрішній політиці I ст. до н. е. Римі, є метод комплексного огляду джерел.

Крім того, важливе місце зайняли спеціально-історичні методи. Передусім варто виокремити історико-генетичний, спрямований на простеження витоків певних явищ і виявлення причин їх трансформації. Хоча цей метод ґрунтується переважно на описових процедурах, його справжня мета полягає у поясненні природи явищ, їхнього походження,

динаміки та наслідків. Використання цього підходу дозволило не лише простежити розвиток нових тенденцій та змін в республіканському тріумфі, а й окреслити основні етапи трансформації та зрозуміти, як саме відбувалися зміни під час діяльності різних переможних полководців протягом усього I ст. до н. е.

Вагоме значення мав і порівняльно-історичний метод, що дає змогу виявляти спільні риси й відмінності між історичними явищами, а також розпізнавати різні рівні їхнього розвитку. Його застосування допомогло визначити спадщину в пізньореспубліканському тріумфі республіканських рис, а також еліністичного впливу на нього.

Близьким за логікою є історико-діахронний метод, орієнтований на розгляд об'єкта у його розвитку та виявлення послідовних стадій змін. Завдяки цьому підходу стало можливим окреслити фази еволюції римського тріумфу впродовж доби республіки.

Історико-типологічний метод, що ґрунтується на виокремленні якісно подібних груп явищ, був використаний для систематизації змін в республіканському тріумфі за різних полководців I ст. до н. е. Це дало змогу впорядкувати матеріал римських джерел та виокремити характерні ознаки кожної зміни.

Історико-біографічний метод спрямований на вивчення певної події або явища шляхом аналізу біографій людей, які його створювали чи переживали. Завдяки йому були розглянуті біографії римських полководців I ст. до н. е., які отримували або намагалися отримати тріумфальні почесті: Гай Марій, Луцій Корнелій Сулла, Гней Помпей Магн, Гай Юлій Цезар, Марк Емілій Лепід, Марк Антоній, Октавіан.

Поєднання цих методів створює, на нашу думку, надійну основу для реконструкції розвитку римського республіканського тріумфу I ст. до н. е., зводячи до мінімуму можливість помилкових інтерпретацій чи спотворень.

Таким чином, наявна джерельна база, що включає різнохарактерні та численні матеріали, складність і дискусійність проблеми в історіографічній

традиції, а також використання комплексу спеціальних наукових методів дають усі підстави для ґрунтового вивчення процесів модифікації та трансформації римського республіканського тріумфу I ст. до н. е.

Розділ 1. Трансформація тріумфу в першій пол. I ст. до н. е.: від Марія до Помпея

Більшість досліджень римського тріумфу здебільшого зосереджуються на питаннях правил і традицій, які визначали, кому надається право на тріумф. Головним джерелом із цього питання є Тит Лівій, тому більшість наукових дискусій стосується переважно пізнього III та раннього II ст. до н. е., лише ця частина його праці збереглася досить добре.

Після того, як переможний полководець на солдатській сходці проголошувався імператором, він відправляв донесення до сенату, в якому він повідомляв про перемогу і прохав постанову про подячний молебень (*supplicatio*). Коли він повертався до Риму і вимагав тріумфу, засідання сенату проводилося за межами померія, щоб вислухати його звіт і ухвалити рішення на його прохання. Таким чином, процедура зазвичай мала два раунди голосування в сенаті¹. Саме на цих дебатах, як повідомляє Тит Лівій для кінця III – початку II ст. до н. е., ми зазвичай чуємо про різні угоди, що регулюють присудження тріумфів². Зокрема, Тит Лівій пише: «Звинувачення мали б більше ваги того дня, ніж захист, якби вони не затягнули дебати до пізньої години. Сенат відклав засідання, створивши враження, що у наданні тріумфу буде відмовлено. Наступного дня родичі й друзі Гая Манлія доклали всіх зусиль, а старші сенатори також узяли гору своїм авторитетом, заявивши, що в традиції не було прецеденту, аби полководець, який рішуче розбив ворога і виконав завдання, покладене на нього як на правителя провінції, повернувся додому зі своїм військом, увійшов до Міста без колісниці й лаврів, як приватна особа і без почестей. Повага до цієї традиції перемогла над недоброзичливістю, і повний склад сенату проголосував за тріумф³».

¹ Itgenshorst T. *Tota illa pompa...* S. 180-188.

² Beard M. *The Roman Triumph...* P. 187-218.

³ Тит Ливий. *История от основания Города*. XXXVIII, 50, 1-3.

Ключовими моментами тут є різні прецеденти, про які згадує римський історик. Слід визнати слухність Тита Лівія: зрештою, саме політичні інтриги, і лише меншою мірою правила, визначали, чи буде надано тріумф. Прецеденти використовувалися для відхилення тріумфів, але не завжди були вирішальним чинником і справді могли бути проігноровані, якщо застосовувалися політичний тиск і підтримка¹.

Пізня Республіка стала періодом трансформації правил і звичаїв у багатьох політичних явищах і ритуалах. Зміни в римській політичній системі I ст. до н. е. призвели до відповідної трансформації функцій і характеру тріумфу: тріумфальні процесії небаченої пишноти відзначали великі полководці – від Сулли до Октавіана. Менш впливові полководці, чії амбіції здобути тріумф часто блокувалися політичними опонентами в період пізньої Республіки, отримали широкі можливості святкувати тріумфи під заступництвом тріумвірів². Однак за принципату тріумф швидко став винятковим привілеєм імператорського дому³. Фактично монополізація тріумфу розпочалася ще раніше. Про це ясно свідчить, що й не дивно, що важливість головних командувачів у цей період. Ці зміни пов'язані з питанням монополії верховного командування та, як наслідок, занепадом спільних консульських командувань⁴.

Проте, незважаючи на те, що цей період відзначений глибокими змінами, це навряд чи було нововведенням. Зокрема, ще після повернення Клавдія Марцелла із Сіракуз у 211 р. до н. е. вперше постало питання про те, чи може командир удостоїтися тріумфу, не повертаючись до своєї армії⁵, і лише коли Сципіон повернувся з Іспанії у 206 р. до н. е., сенат повинен був

¹ Richardson J. S. The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century BC // *Journal of Roman Studies*. 1975. Vol. 65. P. 56.

² Sumi G. S. Ceremony and Power. Performing Politics in Rome between Republic and Empire. Ann Arbor, 2005. P. 141.

³ Lacey W. K. Augustus and the Principate. The Evolution of the System. Leeds, 1996. P. 57.

⁴ Vervaeke F. J. The Monopolisation of the Summum Imperium Auspiciumque from Cornelius Sulla Felix to Emperor Caesar (82-44 BCE) // *Des réformes augustéennes* / Ed. Y. Rivière. Rome, 2012. P. 123-147.

⁵ Тит Ливий. История от основания Города. XXVI, 21.

розглянути питання про те, чи може тріумф бути проведений полководцем, призначеним на командування як приватна особа¹.

Всі ці протиріччя особливо загострилися в I ст. до н. е., особливо на тлі того, що багато війн цього періоду були передусім громадянськими конфліктами, що породжувало напруження між традиційним очікуванням, що тріумфи слід святкувати лише за перемоги над іноземними ворогами, і потребою великих полководців повною мірою продемонструвати свій престиж, харизму й легітимізувати владу. Тобто одним із аспектів був звичай, за яким тріумф не можна було здобути за громадянську війну. Якщо ж його все-таки присуджували, то це нібито ставало можливим лише за умови заперечення «громадянського» характеру війни².

Основним античним джерелом, яке описує правила та звичаї, пов'язані з тріумфами, є окремий розділ Валерія Максима, присвячений темі *disciplina militaris*. Останній уривок цього розділу стверджує, що ніколи не відбувалося ні подячних свят, ні овацій, ні тріумфів за громадянську війну, і звучить так: «Але хоча хто-небудь і здійснив би визначні справи, надзвичайно корисні для держави у громадянській війні, імператором його за це не називали, не призначали подячних молінь, і ніхто не тріумфував ані пішки, ані на колісниці; адже такі перемоги завжди вважалися скорботними, хоч і необхідними, бо здобуті не чужою, а своєю кров'ю. Тому Назіка і Опімії сумно винищили партії Тіберія й Гая Гракхів. Квінт Катул, знищивши разом із колегою М. Лепідом усі заколотні війська, повернувся до міста з поміркованим виразом радості на обличчі. Так само Гай Антоній, переможець Катіліни, повернув мечі, обтерті від крові, назад до табору. Луцій Цинна і Гай Марій, щоправда, жадібно пили кров своїх співгромадян, але не кинулися відразу до храмів і жертovníків богів. Навіть Луцій Сулла, який виграв більше громадянських війн, ніж будь-хто, і чий перемоги були

¹ Versnel H. S. *Triumphus. An Inquiry into the Origin...* P. 115.

² Lange C. H. *Triumph and Civil War in the Late Republic // Papers of the British School at Rome*. 2013. Vol. 81. P. 84-87.

найжорстокішими й найпихатішими, коли святкував тріумф після утвердження своєї влади, ніс у процесії багато міст Греції та Азії, але жодного міста римських громадян.

Відраза й виснаження не дозволяють далі крокувати через рани республіки. Сенат не дарував нікому лавра, і ніхто не бажав його отримати, коли частина громадян в сльозах. Але руки охоче простягаються до дубового вінка – нагороди за порятунок співгромадян; цим вінком одвірки Августового дому тріумфують у вічній славі»¹.

Деякі сучасні дослідники вказують, що весь розділ Валерія Максима і, зокрема цей уривок, продиктований сучасними йому політичними обставинами. Наприклад, В. Елерс вважає, що він виступає тут як імперський пропагандист², тоді як Ф. Гольдбек та П. Міттаг припускають, що Валерій Максим натякає на критику режиму³. Жодна з цих позицій, з нашої точки зору, не переконує. Головним аргументом Ф. Гольдбека й П. Міттага є те, що Валерій Максим наполегливо твердить у тому ж розділі, нібито відмова від тріумфу була злочином⁴. Однак відомо, що імператор Август неодноразово відмовлявся від тріумфів⁵. Отже, Валерій Максим не міг мати намір критикувати режим, зважаючи на його інші лояльні висловлювання та пишні похвали Августу, якими він завершує цей розділ. На нашу думку, Валерій Максим, який писав за правління імператора Тіберія, виступає відданим прибічником дому Цезарів, а його головна мета – повчати й інформувати.

У фіналі Валерій Максим, фактично, обережно уникає питання про те, чи Цезар і Октавіан прийняли, чи відкинули заборону на тріумфи під час громадянських війн, завершуючи свій огляд громадянських війн на історії

¹ Валерій Максим. Достопамятные деяния и изречения. II, 8, 7.

² Ehlers W. Triumphus // Pauli-Wissowa. 1939. Bd. 7, 1. Sp. 499.

³ Goldbeck F., Mittag P. F. Der geregelte Triumph: Der republikanische Triumph bei Valerius Maximus und Aulus Gellius // *Triplici invectus triumpho. Der römische Triumph in augusteischer Zeit* / Hdr. H. Krasser, D. Pausch, I. Petrovic. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2008. S. 55-74.

⁴ Валерій Максим. Достопамятные деяния и изречения. II, 8, 3.

⁵ Деяния божественного Августа. 4, 1.

Катіліни. Це, ймовірно, є свідомим виявом лояльності, як припускає В. Елерс¹.

Як зазначав Т. Моммзен, принцип, що тріумфи та пов'язані церемонії не повинні проводитися під час громадянської війни, добре підтверджується й іншими джерелами, окрім Валерія Максима². У своїх «Філіппіках» Цицерон стверджував, що умилюючі молебні ніколи не запитувалися і не оголошувалися для перемог у громадянській війні³. Лукан на початку своєї поеми шкодує, що громадянські війни, які мали стати його темою, були війнами, які не могли здобути тріумфу⁴. Крім того, різні джерела зазначають це правило щодо конкретних командирів: так Флор згадує його у зв'язку з іспанським тріумфом Помпея⁵, Плутарх і Діон Кассій згадують його стосовно тріумфів Цезаря⁶, а Діон Кассій – щодо Октавіана⁷, тоді як Тацит повідомляє, що надання тріумфальних прикрас командирам Веспасіана порушувало це правило⁸. Навіть саме звинувачення в прагненні тріумфувати над співгромадянином могло бути політичним прийомом. Так, Тит Лівій повідомляє, що коли диктатор Корнелій Косс, який протистояв заворушенням Манлія Капітоліна, святкував тріумф проти вольських, невдоволені стверджували, що насправді він святкував його над громадянином, а не над ворогом⁹. Таким чином, існувала давня узгоджена думка щодо тріумфу та громадянської війни.

Узгодженість проти тріумфів під час громадянської війни зберігалася і в пізній Римській імперії, і сумніви щодо проведення таких тріумфів завжди були присутні. Ці погляди відображаються в панегірику 321 р. н. е., виголошеному в Римі за відсутності імператора Костянтина, що згадує

¹ Ehlers W. Triumphus... Sp. 500.

² Моммзен Т. История Рима. Москва, 1949. Т. 3. С. 210.

³ Цицерон. Филиппики. I, 9, 2.

⁴ Лукан. Фарсалия. I, 12.

⁵ Флор. II, 10, 1.

⁶ Плутарх. Цезарь. 56; Дион Кассий. Римская история. LXII, 18.

⁷ Дион Кассий. Римская история. LI, 19.

⁸ Тацит. История. IV, 4.

⁹ Тит Ливий. История от основания Города. XXX, 34.

святкування 312 р. н. е.: «Лідери в ланцюгах не були ведені перед колісницею, а згодом крокувала звільнена знать. Варвари не були кинути до в'язниці, а колишні консули були виведені з неї. Полонені іноземці не прикрашали цей вхід, а Рим тепер був вільним. Держава не отримала нічого від ворога, а відновила саму себе; здобич не збільшувала її багатство, і вона перестала бути позбавленою; і – більше до величі слави додати нічого неможливо – вона отримала владу, яку раніше підпорядковувало служіння. Безперечно, усі бачили перед собою підкорені війська пороків, які тяжко оточували Місто: ...до величі її слави – вона, що витримала рабство, повернула собі командування. Безсумнівно, всім здавалося, що пороки, які тяжко терзали Місто, були ведені у підкореній процесії¹».

Ідеологія, представлена в цьому панегірику, не диктувалася імператорським двором, але оратори були близькі до двору і, отже, навряд чи могли бути критичними голосами. Автор панегірику 321 р. н. е. явно добре знав тріумфальні правила. Критики Константина тут немає. Звільнення Риму від тиранії Максенція, який, за твердженням цього джерела, переслідував сенат, було достатнім виправданням цього надзвичайного тріумфу. Проте, на наш погляд, не можна повністю виключити, що тут натякають на правила тріумфу у відповідь на сучасну критику Константина.

Історик Амміан Марцеллін, пишучи у IV ст. н.е., описує тріумфальні свята Костанція II, сина Константина. Громадянська війна велася проти узурпатора Магненція, який наклав на себе руки після поразки біля Селевкової гори: «Поки ці події відбувалися на Сході та у Галлії відповідно до обставин, Костанцій, ніби храм Януса було зачинено, а всі його вороги переможені, прагнув відвідати Рим і після загибелі Магненція відсвяткувати, без титулу, тріумф над римською кров'ю. Адже він не переміг жодної нації, що воювала проти нього, не здобув жодної перемоги через відвагу своїх полководців; він не приєднав нічого до імперії, і у критичні моменти його ніхто не бачив найпередовішим чи серед найпередовіших; але він бажав

¹ Balbuza K. *Triumfator: triumph i ideologia...* S. 207.

показати надмірно довгу процесію, знамена з золотими прикрасами та величність свого оточення, перед народом, що жив у повному мирі й ні на що подібне не очікував і не прагнув»¹. Костанцій прибув до Риму «немов тріумфатор», і Амміан Марцеллін тут висміює непридатного для війни Костанція, натякаючи, що він прагнув прибути до Риму у вигляді тріумфатора, але ж без титулу, що означає, що це не був справжній тріумф, бо перемога була над римлянами. У надалі він пояснює, чому тріумф неможливий: Костанцій не переміг жоден народ, що нападав на Рим, не підкорив жодної держави і не приєднав земель до імперії. Згадка про храм Януса також слугує лише для насмішки над імператором, адже храм ніколи фактично не був зачинений. Якби він його закрив, як символ миру, жест був би марним, бо римляни вже жили в мирі². Таким чином, Амміан Марцеллін продовжує давню римську традицію, яка визнає правила, які вказують, що тріумф не може здобуватися під час громадянської війни.

Єгиптянин Клавдіан, автор панегіриків і пропаганди при дворі Гонорія, написав панегірик на честь шостого консульства Гонорія та його вступу до Риму у січні 404 р. н. е. Тут типовий візантійський імператор постає як «перший серед народу» і співгромадянин, що є традиційним образом ще з панегірика Плінія на честь Траяна³. У Римі Гонорій, можливо, святкував тріумф над Аларіхом та готами, що стало контекстом промови, у якій персоніфікований Рим говорить про тріумф і громадянську війну. Контекст промови стосується перемоги над іноземним ворогом і не вказує на тріумф прямо, але Трофей може слугувати метонімією для тріумфального входу до Міста. Однак це, ймовірно, лише панегірик, що зображає вступ Гонорія до шостого консульства як готський тріумф. Важливо, що навіть якщо це був вступ до консульства, Клавдіан, як і Амміан, описує його тріумфальними термінами, щоб підкреслити, що святкування громадянської війни – річ

¹ Аммиан Марцеллин. Римская история. XVI, 10.

² Там само.

³ Künzl E. Der römische Triumph... S. 94.

неприпустима. Клавдіан згадує три випадки входу імператора у стіни міста, ймовірно, маючи на увазі тріумф Константина 312 р. н. е. над Максенцієм і перемоги Феодосія над Євгенієм і Максимом. Тиранія могла бути стандартним виправданням таких перемог у громадянській війні, але, за Клавдіаном, це не робило перемогу менш «громадянською». Він справедливо зазначає, що Цезар не святкував тріумф за Фарсал, хоча і не згадує, що останній тріумф Цезаря після поразки синів Помпея в Мунді 45 р. був лише над громадянськими опонентами¹.

Таким чином, пізніші римські джерела ясно вказують на збереження пізньореспубліканської узгодженості щодо тріумфу і громадянської війни. Принцип, що тріумфи – і взагалі святкування – не повинні проводитися під час виключно громадянської війни, міг бути сформульований лише в I ст. до н.е., коли громадянські війни стали частими. На відміну від інших тріумфальних святкувань, він навряд чи формулювався через сенатські дебати, оскільки питання громадянських тріумфів зазвичай не розглядалося формально сенатом. Ймовірно, принцип отримав вираження через неформальний діалог сучасників, відображаючи загальну неприйнятність таких конфліктів. Можливо, саме тріумфи Цезаря підняли це питання на поверхню, хоча його дії слідували традиції, започаткованій з Гая Марія та Сулли, до яких ми тепер звертаємося.

Всі ці протиріччя особливо відбилися в особі видатного полководця Гая Марія, чия діяльність фактично розпочала цей період. Його кар'єра відіграла важливу роль у трансформації римської держави та розвитку від Республіки до Імперії. К.-Й. Хьолькескамп повністю справедливо зазначає, що кар'єри видатних командирів Другої та Третьої Самнітської війни і особливо Другої Пунічної війни були екстраординарними і навіть у якомусь сенсі нестандартними, тоді як кар'єри найвидатніших діячів в останньому столітті Республіки були вкрай нестандартними та суперечили правилам, і

¹ Клавдий Клавдиан. Панегирик на шестое консульство Гонория Августа. 534, 553, 580-588.

Марій є таким прикладом¹. Окрім того, Гай Марій є визначною фігурою в тому сенсі, що пізніші політики наслідували і перевершили небезпечний прецедент, встановлений Марієм². У будь-якому разі цей полководець розпочав процес, який є центральним для розуміння розвитку тріумфальних святкувань під час Пізньої Республіки – у його випадку криза була викликана іноземною війною, але наслідки були значними та спричинили кризу Пізньої Республіки. Це стає очевидним, якщо звернути увагу на тріумфи, надані переможним полководцям у їхню відсутність, що заперечувало правилам.

Гай Марій був консулом сім разів, перевершивши всіх перед ним, включаючи переобрання на консульство протягом чотирьох наступних років після 104 р. до н. е. Він почав і досяг успіху у своїй політичній кар'єрі завдяки своїм військовим успіхам. «Я не можу, заради більшої довіри до себе, похвалитися зображеннями предків, їхніми тріумфами чи консулатами, але, якщо буде потрібно, покажу списи, прапорець, фалери та інші військові нагороди, і крім того, шрами на грудях. Ось мої зображення, ось моя знатність, що не в спадок мені дісталася, як їм, але набута незліченними працями та небезпеками³». Версія промови Гая Марія як консула 107 р. до н. е., передана Саллюстієм, зачіпає розглянутий нами тріумф: як нова людина, Марій не може похвалитися знаменитими предками, тільки військовим досвідом, він не може покладатися на них при виборах, тільки на свою власну доблесть⁴. Вона навмисно протиставляє Марія представникам знаті, одночасно відповідаючи тим, хто припускав, що він не підходить на цю посаду⁵. Як ми бачимо, тріумфи були потужною зброєю в римській політиці.

Перемігши на консульських виборах 107 р. до н. е., Гай Марій отримав Нумідію за плебісцитом – він, тобто трибун від його імені, стояв за

¹ Hölkeskamp K.-J. *Reconstructing the Roman Republic. An Ancient Political Culture and Modern Research*. Princeton; Oxford. 2010. P. 28-29.

² Lange C. H. *The Late Republican Triumph: Continuity and Change // Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike / Hrsg. F. Goldbeck, J. Wienand*. Berlin, 2017. S. 31.

³ Саллюстий. Югуртинская война. 85.

⁴ McDonnell M. *Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic*, Cambridge. 2006. P. 64.

⁵ Flower H. I. *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford. 1996. P. 22.

голосуванням, яке мало місце, – хоча сенат вже переобрав Цецилія Метелла в його африканському командуванні¹. Метелл був відкликаний і отримав тріумф у 106 р. до н. е. і титул «Нумідійський»². Тріумф Метелла, безсумнівно, був покликаний протистояти командуванню Гая Марія, маючи на увазі, що війна майже вже завершена, а також служив втіхою за те, що він фактично був позбавлений командування³. Проте остаточним доказом закінчення війни та умиротворення ворожої території було захоплення Марієм ворожого вождя. Веллей Патеркул із цього приводу пише: «Призначений вдруге консулом, Марій повернувся до Риму і на початку свого другого консульства, у січневі календи, провів Югурту в тріумфальному ході⁴».

Ще одним важливим моментом є набір військ у війні проти Югурти: Марій приймав добровольців, не питаючи про майновий ценз. Не вдаючись у подробиці, відзначимо: після війни в Африці та війни з германськими племенами кимврів та тевтонів, солдати, які йшли у відставку, сподівалися бути винагородженими землею, на додаток до здобичі, отриманої на війні. Римський солдат, таким чином, став більш залежним від свого воєначальника, що згодом змінило римську війну, політику і, таким чином, сам тріумф⁵.

У зв'язку з тріумфом над Югуртою Гай Марій, згідно зі Саллюстієм, був обраний консулом у свою відсутність в Римі, все ще утримуючи свій африканський імперій⁶. Але це, схоже, не стало проблемою для Марія в той час, бо він чекав зовні померія, а потім увійшов до міста з тріумфом традиційним чином⁷. Однак після свого жертвопринесення на Капітолії він вирушив на засідання сенату в тріумфальному вбранні, що було

¹ Саллюстий. Югуртинская война. 73.

² *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degraasi. Mediolanus, 1954. P. 84-85.

³ Vervaet F. J. *The High Command in the Roman Republic. The Principle of the summum imperium auspiciumque from 509 to 19 B.C.* Stuttgart. 2014. P. 173.

⁴ Веллей Патеркул. Римская история. II, 12.

⁵ Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 94.

⁶ Саллюстий. Югуртинская война. 114.

⁷ Ростовцев М. И. *Рождение Римской империи...* С. 62.

безпрецедентним вчинком. Сенатори образилися, і, врешті-решт, він був змушений переодягтися. Плутарх передбачає дві можливі причини його поведінки: розсіяність або демонстративне зневага умовностями на хвилі успіху¹. Елогій Марія на Форумі Августа також повідомляє, що він увійшов до сенату у своєму тріумфальному наряді, що може вказувати на те, що це були надані почесні². Як би там не було, це було щось нове. Плутарх також припускає, що Марій скликав сенат на Капітолійському пагорбі, маючи на увазі, що це навмисно³.

Також, схоже, що Гай Марій проігнорував деякі традиційні ритуали для нового консула. Консул зазвичай одягався в тогу претексту у своєму будинку в очікуванні вшанування, що відбувався також у його будинку. Потім йшла процесія, що просувалась до Капітолію, ймовірно, використовуючи Священну дорогу від форуму і, таким чином, слідуючи тим самим маршрутом, що й переможний полководець у тріумфі. На Капітолії консул приносив підношення Юпітеру знову, як під час тріумфу. Далі тріумфатор, як символ виконання своїх обітниць, покладав на коліна статуї бога лаврову гілку та вінки з фасцій, і більше не мав права носити тріумфальні знаки⁴. Схоже, що Г. Марій спробував об'єднати ці дві церемонії, які в цьому випадку обидві відбулися в той самий день у храмі Юпітера. Він цілком міг зробити цю безпрецедентну заяву про скликання сенату на Капітолійському пагорбі у відповідь на сумніви щодо його досягнення.

Також Марій отримав Галію як провінцію, і надії та благополуччя держави спочивали у його руках⁵. Тит Лівій посилається на військову необхідність через загрозу кимврів і стверджує, що консульство Марія було відновлено на кілька років, поки він був відсутній⁶. Таким чином, готовність

¹ Плутарх. Марій. 12.

² Bastien J.-L. *Le triomphe romain...* P. 245.

³ Плутарх. Марій. 12.

⁴ Pina Polo F. *The Consuls of Rome. The Civil Functions of the Consuls in the Roman Republic.* Cambridge. 2011. P. 17-18.

⁵ Саллюстий. Югуртинская война. 114.

⁶ Ливий. Периохи. 67.

порушити традиції вже очевидна. Але ще ясніше вона проявляється в тріумфі Гая Марія в 101 р. Після перемоги над кимврами полководець мав відправитися назад до Риму і бути нагороджений тріумфом від сенату. Однак натомість він вирішив повернутися на війну, допомагаючи Лутацію Катулу проти тевтонів, лише пізніше повернувшись до Риму, щоб відсвяткувати свій тріумф і над тевтонами, і над кимврами¹. Цікаво, що ці війни називалися або *bellum Cimbricum*, або *bellum Cimbricum et Teutonicum*, але ніколи просто *bellum Teutonicum*. Перемога над кимврами була більш важливою (більшість свідчень називають її *bellum Cimbricum*), але, зрештою, тріумф став спільним святкуванням двох перемог². Плутарх згадує відмову Гая Марія, очевидно маючи на увазі, що тріумф був почесними, наданими йому, а чи не чимось, що він просив. Плутарх припускає, що Марій турбувався про своїх солдатів, які все ще билися на війні і таким чином були б позбавлені святкування перемоги³. І знову військова необхідність, мабуть, була ключовим фактором для ухвалення такого рішення, а саме загроза вторгнення. Це могло бути частиною дискусії про припинення війн.

Традиційно сенат збирався за межами померія, щоб вислухати звіт переможного командира і ухвалити рішення щодо його прохання про тріумф. Однак, ця традиція поступово зазнавала впливу різних факторів у добу Пізньої Республіки, і, зрештою, перетворилася на систему почесей Принципата. Гаю Марію, як уже згадувалося, було наказано повернутися до Риму після перемоги над кимврами та здобути тріумф. Натомість він вирішив повернутися на війну проти тевтонів і лише пізніше повернувся до Риму для святкування тріумфу⁴. Вищенаведене повідомлення Плутарха припускає, що тріумф був почесними, даними Гаю Марію, і тому, швидше за все, проголосованими заочно (*in absentia*), на відміну від того, що він просив на засіданні сенату в Римі, як випливає з обґрунтування його відмови, бо

¹ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 92.*

² *Lange C. H. Triumphs in the Age of Civil War... P. 96.*

³ Плутарх. Марій. 24.

⁴ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 92.*

солдати, ще перебувають на півночі, а ситуація, що становить безпосередню загрозу, залишалася жахливою. Ймовірно, сам він повернувся до Риму, хоча ситуація і була неспокійною після того, як його викликали, щоб відмовитися від тріумфу, проголосованого на його користь без його присутності через великий військовий успіх.

Валерій Максим, в свою чергу, наводить загадкове твердження, що відмова від тріумфу є злочином¹. Звичайно, це суперечить частим відмовам Августа від тріумфів². Т. Інгеншортс припускає, що Марій тільки відклав свій тріумф³, але тоді він, швидше за все, відсвяткував би два тріумфи пізніше, а не два в одному, як він це зробив. Запис *Fasti Triumphales* втрачено, але те, що він відсвяткував лише один тріумф, ясно з елегія Гая Марія з Форуму Августа⁴. Тобто мова йде про те, що він відмовився від тріумфу, даного йому в його відсутність спочатку, але в кінці він все ж таки відсвяткував перемогу над кімврами разом з перемогою над тевтонами. Почесті, надані Марію сенатом до його фактичного прибуття до Риму, є важливим поворотним моментом в історії тріумфів. Тріумф *in absentia* був присуджений тій самій людині, яка була обрана на консульство у його відсутність. Прецедент тріумфів, проголошених заочно, буде підтримано і повторено вже на честь майбутніх тріумфаторів.

Повертаючись до описуваних подій, слід також підкреслити, що спільний тріумф Катула і Марія є захоплюючим фрагментом тріумфальної історії через розбіжності між двома переможними командирами⁵. Згідно з Плутархом, люди Марія забрали цінності з поля битви, але штандарти та труби були доставлені до табору Катула, що говорить про те, що він, а не Марій, виграв битву⁶. Це дуже показово для питання, як враховувати перемоги. Суперечка виникла серед відповідних солдатів двох командирів.

¹ Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. II, 8, 3.

² Деяния Божественного Августа. 4.

³ Itgenshorst T. *Tota illa pompa...* S. 188.

⁴ Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 97.

⁵ Vervaet F. J. *The High Command...* P. 71-78.

⁶ Плутарх. Марий. 27.

Нарешті, арбітри були доставлені на поле битви і їм було показано тіла, що знову передбачало, що перемога належала Катуту. Однак через його попередні перемоги та гідність звання, бо Марій був консулом, а Катут проконсулом, Марію було віддано перемогу. Зрештою, він вирішив розділити тріумф з Катутом, частково тому, що Катут був готовий застосувати силу, якщо йому не дадуть своєї частки у перемозі¹. Після перемоги над тевтонами і кимврами Гай Марій отримав численні почесті, включаючи п'ятиденну подяку². Його також вшанували узливанням, спонтанним, а не за указом сенату, як вираження народного переконання в тому, що він врятував Рим від галлів³. Цікаво, що подібним чином Октавіан пізніше врятував Рим від серйозних небезпек, і згодом на всіх громадських і приватних бенкетах узливання повинно було відбуватися на його честь⁴.

Пам'ятники також були частиною прагнення легітимувати переможних командирів та їхні тріумфи, увічнюючи їхні досягнення за допомогою візуального нагадування про їхні перемоги (найбільш відомий – *Res Gestae Divi Augusti* – наводить список тріумфальних пам'яток, багато з яких пов'язані або асоціюються з потрійним тріумфом 29 р. до н. е. та закінченням громадянської війни). Тріумф та пов'язані з ним пам'ятники були призначені для формування вірного сприйняття війни, яку вони святкували. Маючи це на увазі, Гай Марій встановив пам'ятники на Капітолії⁵. Варто зазначити, що зведення громадських пам'яток у місті Римі було вкрай конкурентним: вони були зруйновані Суллою в рамках його атаки на спадщину Марія, але пізніше відновлені Цезарем⁶. Зокрема, Плутарх також описує сварку між Марієм і Суллою через недобудований Бокхом, царем Мавретанії пам'ятник у Римі на Капітолії. Пам'ятник приписував Суллі капітуляцію Югурти, ігноруючи при

¹ Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. IX, 12, 4.

² Цицерон. Речь о консульских провинциях. 26-27.

³ Плутарх. Марий. 27.

⁴ Дион Кассий. Римская история. LI, 19, 7.

⁵ Веллей Патеркул. Римская история. II, 43.

⁶ Светоний. Божественный Юлий. 11.

цьому Марія¹. Тріумф був наданий Марію, але пам'ятник Бокха і руйнування Суллою тріумфальних пам'яток Марія також створили враження, що Сулла мав отримати тріумф над Югуртою, а не Марій. За словами Плутарха, Марій спробував знести цей пам'ятник. Можливо, пізніше його було відновлено Суллою². Зрештою Союзницька війна поклала край цій маленькій сварці, по крайній мірі, на час.

І Веллей Патеркул, і Светоній використовують щодо згаданого пам'ятника дієслово «відбудовувати», але південноафриканський дослідник Р. Еванс вказує на те, що скоріш за все ніякої реставрації не було, а насправді це була лише пізніша копія, бо це дуже схоже на випадок з консулом Гаєм Дулієм. Так, елогій з однієї з його пам'яток у Римі, докладно перелічує його військові подвиги, написаний архаїчною мовою, але сам напис належить до імператорського часу. Цей напис зроблений з «місячного мармуру», тоді як оригінал був би з туфу. Р. Евансу здається ймовірним, що «оригінальний» напис був перероблений або відновлений за Августа. Елогій Марія на Форумі Августа, можливо, не був прямою копією капітолійського напису і міг би поєднувати інформацію з цього напису з уривчастою інформацією, взятою з інших джерел³.

Наступний переможний полководець Луцій Корнелій Сулла додав ще одне нововведення стосовно республіканського тріумфу. Вимушений конкурувати та вести громадянську війну з Гаєм Марієм та його послідовниками у період з 87 по 82 рр. до н. е. він вперше сформулював ідею «конструювання» образу ворога. У 88 р. до н. е. Сулла оголосив Гая Марія та його товаришів ворогами держави (*hostes*)⁴. Таким чином, головних супротивників Сулли можна було вбивати безкарно⁵. Голови страчених

¹ Плутарх. Марій. 32; *The Roman Republican Coinage* / Ed. by M. H. Crawford. Cambridge, 1974. Vol. 1. P. 402, № 426/1.

² Evans R. *Gaius Marius. A Political Biography*, Pretoria. 1994. P. 154.

³ Там само. P. 155.

⁴ Flower H. I. *The Art of Forgetting. Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*. Chapel Hill, 2006. P. 62.

⁵ Аппиан. Гражданские войны. I, 60.

виставлялися на Римському форумі, а тіла кидалися в Тибр. Тіло Марія навіть було ексгумовано, а останки розвіяні Суллою¹. Цей аспект правління Сулли мав велике значення шляху подальшої еволюції пізньореспубліканського тріумфу, оскільки створив можливе виправдання громадянської війни. Похід Сулли на Рим також був важливий як поворотний момент, навіть якщо і не було наступного тріумфу, оскільки інші головні дійові особи в громадянських війнах пізніше наслідували це – і найбільш відомий з них Октавіан Август².

Політичні заворушення не припинилися після смерті Марія у 86 р. до н. е. Син Марія був обраний консулом у 82 р. до н. е., хоча й не відповідав вимогам, і зазнав поразки під Пренесте. Місто пізніше здалося, а син Марія наклав на себе руки. Неможливо заперечувати, що це була громадянська війна. Заява очевидного, сподіваємося, допоможе одразу на початку прояснити ситуацію: у 81 р. до н. е. Сулла відсвяткував дводенний тріумф «над царем Мітрідатом» після того, що слід описати як мирний договір, при цьому цар не був ані переможений, ані скинутий з трону³.

На другий день процесія несли золото та срібло, яке молодший Марій відвіз до Пренесте: «З того самого міста 307 років потому золото, яке Гай Марій молодший перевіз до Пренесте після пожежі храму Капітолійського та всіх інших святинь, становило 14 000 фунтів, і це з відповідною табличкою було пронесено в процесії тріумфу Сулли, а також 6 000 фунтів срібла. Сулла аналогічно на попередній день проніс 15 000 фунтів золота та 115 000 фунтів срібла, здобутого у всіх інших його перемогах⁴».

За Плутархом римляни, що поверталися з вигнання, були частиною тріумфальної процесії⁵. Таким чином Сулла відзначав відновлення після громадянської війни, подібно до відбудови храму Юпітера Найкращого

¹ Лукан. Фарсалия. I, 583-584.

² Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 99.

³ Ферреро Г. Величие и падение Рима. Москва, 1916. Т. 3. С. 247.

⁴ Плиний Старший. *Естественная история*. XXX, 16.

⁵ Плутарх. Сулла. 34.

Величайшого на Капітолії, зруйнованого пожежею у 83 р. до н. е. Це без сумніву правда. Те, що битва відбулася в Італії і, отже, могла сприйматися як громадянська війна, бо очевидною паралеллю для неї є більш пізніша Мутінська війна, безумовно, створювало проблему для Сулли. Однак це не означає, що тріумф сприймався як святкування перемоги над громадянськими противниками.

Однак британський історик Дж. Сумі на противагу цьому стверджує, що Сулла був дещо двозначним щодо того, як слід відзначати його перемогу у громадянській війні. Одна з причин цього полягає в тому, що тріумф Сулли був за подвійне досягнення: перемогу над іноземним ворогом (Мітрідат) та перемогу над римським громадянином (Марій). Запис у *Fasti Triumphales* відображає лише перемогу над Мітрідатом – Марій не згадується, що, можливо, свідчить про бажання Сулли применшити власну перемогу в Італії над римлянами, принаймні в офіційних документах¹. Насправді, античні джерела не згадують громадянських ворогів у зв'язку з наданням тріумфу. Ті римляни, що йшли в процесії, були вигнанцями, що поверталися. Валерій Максим зазначає, що, хоча Сулла виграв більше громадянських війн, ніж будь-хто інший, жодне римське місто не брало участь у його тріумфі, представлені були лише міста Греції та Азії². Однак, в той же час Ф. Ферваєт справедливо підкреслює, що це дійсно було пов'язано з громадянською війною: сумнозвісний закон Сульпіція, який передав війну проти Мітрідата від консула Сулли до надзвичайного проконсула Марія, став безпосереднім тригером масштабного військового конфлікту 88 р. до н. е. Більше того, вигнані громадяни були частиною цього, а суть у тому, що тріумф офіційно надавався лише за перемогу над Мітрідатом³.

Цицерон, в свою чергу, також вказує, що Сулла не отримував умилюючих молебні. Він також вказує, що одразу двоє людей святкували

¹ Sumi G. S. *Ceremony and Power...* P. 69.

² Валерій Максим. *Достопамятные деяния и изречения*. VIII, 12, 4.

³ Vervaet F. J. *The High Command...* P. 135.

тріумфи проти Мітрідата, який, тим не менше, залишався на троні¹. Пліній Старший згадує золото та срібло, пронесене в тріумфальній процесії, але не натякає, що тріумф відбувався після громадянської війни², як і Аппіан³ та Плутарх⁴. Проте, як зазначає В. Хавенер, Пліній Старший повідомляє, що трофеї були розподілені протягом двох днів тріумфу: у перший день представляли трофеї від війни проти Мітрідата, у другий день – «трофеї» з Пренесте. В результаті німецький дослідник робить висновок, і небезпідставний, що зовнішня перемога та перемоги громадянської війни були розділені на рівні вистави⁵.

Але тут слід зазначити, що навіть якщо може здатися дивним, що Сулла включив «здобич» громадянської війни до каталогу тріумфу, якщо це дійсно сталося, здобич була державним майном (принаймні частково) і складовою частиною відновлення римської держави після закінчення громадянської війни. Проте, як зазначалося вище, чим більше це підкреслюється, тим очевидніше, що тріумф надавався за війну проти Мітрідата, і лише за неї. У цьому випадку іноземна війна, безумовно, не потребувала вигадкування, і нічого не свідчить, що тріумф Мітрідата був прикриттям тріумфу за громадянську війну. Проте розмиття між громадянською та зовнішньою війною помітне вже на ранньому етапі громадянських війн: молодший Марій згадується на табличці під час процесії Сулли, визнаючи його поразку. Це, можливо, спосіб інтегрувати громадянську війну у республіканську тріумфальну процесію.

Існує ще один аспект правління Сулли, що має велике значення для розвитку пізньореспубліканського тріумфу. Як ми вже казали, у 88 р. до н. е. Сулла проголосив Марія та інших публічними ворогами (*hostes*). Діон Кассій

¹ Цицерон. Филиппики. VI, 23.

² Пліній Старший. Естественная история. XXXVI, 18.

³ Аппіан. Гражданские войны. I, 101.

⁴ Плутарх. Сулла. 34.

⁵ Havener W. A Ritual Against the Rule? The Representation of Civil War Victory in the Late Republican Triumph // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Rome, 2014. P. 167-169.

коротко підсумовує практику оголошення людей ворогами держави щодо подій після вбивства Цезаря (43 р. до н. е.): «Для тих, хто досяг успіху, вважали їх хитрими та патріотичними, тоді як поразка оберталася тим, що їх називали ворогами батьківщини та проклятими¹».

Традиційно вважалося, що існує прямий зв'язок між спеціальним рішенням сенату (*senatus consultum ultimum*) і деклараціями про об'явлення «ворогами держави», проте деякі сучасні вчені піддають критиці це твердження. Зокрема, К. Ланге погоджується, що магістрати прагнули запобігти будь-якій насильницькій загрозі з боку громадян для *res publica*. Проте він вказує, що справа не була юридичною і не мала підстав у законі, бо інститут спеціального сенатського рішення створювався на основі «батьківських звичаїв» і був політичним інструментом. Він не був формальною декларацією надзвичайного стану. Крім того, декларації про об'явлення «ворогами держави» ніколи не пов'язані безпосередньо з фінальним декретом. Ці «вороги держави», оголошені *hostes*, звісно ж, були (колишніми) римлянами, і сама декларація вказує на аспект громадянської війни².

Зв'язок між громадянською війною і деклараціями *hostes* стає особливо помітним за часи Сулли. У 88 р. до н. е. Сулла оголосив Марія та інших «ворогами». Подібна доля спіткала Суллу і Цінну у 87 р. до н. е. та senatorів, що підтримували Суллу, у 83 р. до н. е. Під час свого маршу на Рим деякі риторичні прийоми Сулли нагадували ті, що зазвичай застосовувалися проти іноземних ворогів. Як пізніше робив Октавіан, Сулла нібито говорив про звільнення держави від тиранів. У обох випадках переможець стикався з викликом реакції народу на саму ідею римлянина, що йде на Рим. Сулла зустрів подібні труднощі після видання списків проклятих (проскрипції) у 82 р. до н. е. Провідних супротивників Сулли можна було вбивати безкарно, їхнє майно конфісковувалося, а будинки знищувалися. Як зазначалося голови

¹ Дион Кассий. Римская история. XLVI, 34.

² Lange C. H. *The Late Republican Triumph...* P. 43.

страчених виставляли на римському Форумі, а тіла скидали у Тібр. Тіло Марія навіть було ексгумоване, а рештки розсіяні за наказом Сулли, а трофеї, що відзначали його перемоги, були видалені. Тріумф Сулли був за справжню зовнішню війну, не пов'язану з громадянським конфліктом. Проте він використовував його для святкування відновлення після громадянської війни – повернення вигнанців і повернення грошей. На відміну від Константина пізніше, він не демонстрував голови у тріумфі. Але факт, що вони були виставлені на Форумі, вказує на громадянську війну¹.

Таким чином, що до цього можна зробити загальний висновок: римляни не боялися визнавати громадянську війну, але в питаннях тріумфу це залишалося табу. Цікаво, що декларації про об'явлення «ворогами держави» у 88 р. до н. е. за Аппіаном були наслідком внутрішньої боротьби, що перетворилася на громадянську війну². Звісно, сама декларація перетворювала публічного ворога на не-римлянина, принаймні принципово, але процес відбувався дуже публічно – через виставлення голів на Форумі. З огляду на принцип, що тріумфи не надаються за виключно громадянські війни, виникає картина: можливо, громадянську війну «згладжували» в тріумфі, але дії Сулли на Форумі, як пізніше у триумвірів, показують, що вони не боялися представляти громадянську війну. У цих випадках, звісно, саме переможений ворог розпалював громадянську війну і, отже, сплачував ціну. Мир ніколи не був нормою в римському суспільстві, війна була суттєвою для концепції тріумфального правління. Але, можливо, дивно, що громадянська війна в певні періоди стала нормою. Таким чином, римляни були змушені обговорювати і розробляти способи концептуалізації

¹ Östenberg I. Triumph and Spectacle: Victory celebrations in the Late Republican Civil Wars // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Roma, 2014. P. 186.

² Аппиан. Гражданские войны. I, 60.

громадянської війни: декларація *hostis* була одним із них, тріумф – іншим. Цей процес почався з Сулли і тривав протягом усієї римської історії¹.

Спостережувані зміни у тріумфальних традиціях не обмежувалися наведеними вище прикладами й спричинили також інші трансформації, пов'язані, зокрема, із конкурентною політичною культурою доби Пізньої Республіки, яка визначала те, на що деякі полководці були готові піти заради здобуття тріумфу. Деякі навіть прагнули знайти альтернативні шляхи: так, між 231 р. до н. е. і 172 р. до н. е. щонайменше чотири командири вирішили відсвяткувати тріумф поза межами Рима – на Альбанській горі². Технічно полководець міг провести тріумф, спираючись на свій імперій, однак на практиці він мав звертатися за дозволом³. У протилежному разі перемога здобувалася без офіційної підтримки держави⁴. Подібним чином Марк Антоній міг відсвяткувати тріумф у 34 р. до н. е. над вірменським царем Артаваздом, але вже в Александрії⁵.

Конкурентна природа римського суспільства породила ще одну особливість: деякі командири отримували тріумфи за досягнення, які насправді не були ними заслужені. У 74 р. до н. е. Сервілій Ісаврик отримав тріумф за перемогу над піратами, хоча, на думку сучасних дослідників, його кампанія була доволі невдалою⁶. Цицерон у промові «На захист Пізона», згадуючи Сервілія, з іронією протиставляє його та інших Помпею: «Яким був ваш мотив, коли ви довели грізну війну до завершення й виявили таку старанність, аби сенат повелів увінчати вас лаврами?⁷». Цицерон, безумовно, полемізує, однак легко погодитися з його думкою про те, що не всі тріумфи були справді заслуженими.

¹ Schipporeit S. Wege des Triumphes. Zum Verlauf der Triumphzüge im spätrepublikanischen und augusteischen Rom // *Triplici invectus triumpho. Der römische Triumph in augusteischer Zeit* / Hrsg. H. Krasser, D. Pausch, I. Petrovic. Stuttgart, 2008. S. 119.

² Beard M. *The Roman Triumph...* P. 190-199.

³ Моммзен Т. *История Рима*. Москва, 1949. Т. 1. С. 144.

⁴ Тит Ливий. *История от основания Города*. XXXI, 47.

⁵ Syme R. *The Roman Revolution*. Oxford, 1939. P. 278.

⁶ Schipporeit S. *Wege des Triumphes...* S. 107.

⁷ Цицерон. *Речь в защиту Пизона*. 58.

Можливо, найяскравішим прикладом епохи Пізньої Республіки є війни проти Мітрідата. Вони, попри свою складність, принесли щонайменше чотири тріумфи між 81 і 61 рр. до н. е.¹. У промові, виголошеній у 66 р. до н. е. на підтримку пропозиції народного трибуна Гая Манілія надати Помпею одноосібне командування у війні з Мітрідатом, Цицерон наголошує саме на цьому: «Адже досі наші воєначальники вели боротьбу з монархом таким чином, щоб привезти додому ознаки перемоги над ним, а не саму перемогу. Один тріумф над Мітрідатом відсвяткував Луцій Сулла, інший – Луцій Мурена. Обидва – хоробрі та видатні командири, але хоча їхні тріумфи й показували Мітрідата переможеним і підкореним, він усе ще залишався на троні! Однак цих полководців слід хвалити за зроблене і пробачити за невиконане, адже обох відкликали до Італії: Суллу – через внутрішню кризу, Мурену – через самого Суллу²».

Отже, два командири святкували тріумфи над Мітрідатом, який при цьому все ще правив: Сулла – у 81 р. до н. е.³ і Ліциній Мурена – того ж року й над тим самим ворогом⁴. Тріумф Мурени видається особливо незаслуженим, адже він завершив кампанію поразкою у битві проти Мітрідата. Проте, попри це, Мурену проголосили імператором у ході тієї ж кампанії⁵. Його тріумф, ймовірно, був наслідком протекції Сулли, який на той момент мав величезний авторитет – і цей випадок передбачає пізнішу практику тріумвів: тріумф підлеглому командирові.

Коли пізніше Ліциній Лукулл повернувся до Рима, не завершивши війни проти царя, йому довелося використати свій політичний вплив, щоб домогтися тріумфу⁶, але не раніше ніж, за словами Цицерона, він провів три роки, очікуючи під стінами міста. Лише в консульство Цицерона він

¹ Igenshorst T. *Tota illa pompa...* P. 101.

² Цицерон. Речь о законі Манилія. 3, 8.

³ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 85.

⁴ Там само.

⁵ Аппіан. Митридатовы войны. 93.

⁶ Веллей Патеркул. Римская история. II, 33.

урочисто увійшов у Рим із тріумфом¹. Спершу йому було відмовлено, але Лукулл не змирився – і через кілька років таки домігся свого².

Урешті-решт Помпей остаточно переміг Мітрідата, перебравши командування від Лукулла завдяки народному голосуванню – так само, як раніше це зробив Марій³. Навіть якщо сенат справді просив його втрутитися, швидкість його дій наводить на думку про чергову спробу привласнити чужу славу. «Відчуття завершення», яке передбачає тріумфальний ритуал, у випадку з Мітрідатом розтяглося в часі.

Ще однією видатною особою цього часу був Гней Помпей Магн, який став першим полководцем, котрий святкував тріумф на трьох континентах. Його кар'єра відображає наступний етап історії тріумфів і громадянських війн, оскільки як африканський, так і іспанський тріумфи були здобуті в конфліктах, які насправді були громадянськими війнами. За постановою сенату Помпею наказали вирушити до Африки й придушити маріанську опозицію під проводом П. Доміція Агенобарба. Йому було присуджено тріумф, і хоча точна дата цього невідома. Доміція Агенобарба підтримав Хіарбас, цар Нумідії, і тому конфлікт можна було представити як закордонну війну, і жодних проблем щодо цивільного аспекту не згадується. Сулла виступав проти присудження тріумфу, проте він робив це на підставі того, що Помпей командував як приватна особа, він навіть не був сенатором, посилаючись на Сципіона Африканського, який із тієї самої причини не мав тріумфу, хоча його перемоги були значно більшими⁴.

Помпей вперше здобув славу під час громадянської війни, зібравши приватну армію на підтримку Сулли. Після африканської перемоги йому наказали розпустити армію, але він відмовився і повернувся до Італії зі своїми військами. Процесія була примітною тим, що тріумфальна колісниця була запряжена чотирма слонами замість звичних чотирьох коней. Однак

¹ Цицерон. Речь в защиту Мурены. 33.

² Плутарх. Лукулл. 37.

³ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degraffi. Mediolanus, 1954. P. 85.

⁴ Bastien J.-L. *Le triomphe romain...* P. 288.

тріумфальні ворота були занадто вузькі, і тварин довелося прибрати. Крім того, виникли додаткові труднощі, коли солдати намагалися захопити трофеї, стверджуючи, що вони не отримали своєї частки¹.

У 77 р. до н. е. Помпея відправили до Іспанії боротися проти противників сулланського врегулювання. Він повернувся у 71 р. до н. е., щоб святкувати свій іспанський тріумф разом із Метеллом Пієм. Ці тріумфи були здобуті у війнах, де командувачі противників були римлянами (Серторій і Перперна), як зазначає Флор: «Що було війною з Серторієм, як не спадщиною сулланської проскрипції? Не знаю, чи назвати її війною проти ворогів, чи громадянською війною, адже її вели лузітани та кельтібери під римським командуванням²». Проте її можна було виправдати тим, що солдати ворога були здебільшого іспанськими некатегоризованими громадянами, як зазначає Флор: «Переможні полководці хотіли, щоб боротьба вважалася закордонною, а не громадянською війною, щоб мати змогу святкувати тріумф³». Невідомо, наскільки тоді це дійсно хвилювало людей, хоча величезна популярність Помпея могла будь-якої миті перебити подібні побоювання. Іспанський тріумф Помпея став частковим прецедентом для іспанського тріумфу Цезаря. На жаль, запис про тріумфи Помпея та Метелла загублений у «Тріумфальних Фастах», але ймовірно вони зазначалися просто як «над Іспанією» (ex Hispania). Аналогічно, африканський тріумф Помпея став прецедентом для африканського тріумфу Цезаря над Юбою⁴.

Пліній, однак, робить важливе зауваження про тріумфальну історію Помпея: «Отже, після відвоювання Сицилії, що ознаменувало його поява як захисника республіки в партії Сулли, і після підкорення всієї Африки та приведення її під нашу владу, і здобуття як трофея титулу Великого, він повернувся тріумфальною колісницею, хоча був лише вершником, чого

¹ Bastien J.-L. Le triomphe romain... P. 289.

² Флор. Римская история. II, 10.

³ Там само.

⁴ Beard M. The Roman Triumph... P. 227.

ніколи раніше не траплялося; і відразу ж вирушив на захід, встановивши трофеї в Піренеях, додав до запису своїх перемог 876 міст від Альп до кордонів Далекої Іспанії і з більшою великодушністю промовчав про Серторія, а після придушення громадянської війни, що загрожувала порушити всі зовнішні відносини, вдруге привів у Рим процесію тріумфальних колісниць як вершник, двічі бувши головнокомандувачем до того, як служив у військах¹».

Насправді, у цьому фрагменті є багато цікавих моментів: Помпей встановлював трофеї на честь своїх перемог, він писав про свої досягнення як у листі до сенату, так і в тріумфальному записі, включаючи кількість підкорених міст, і святкував тріумфи, хоча не був звичайним магістратом. Крім того, спостерігається явне розмивання меж між закордонною та громадянською війною: Помпей, за Плінієм, не згадує Серторія на ім'я. Проте громадянська війна не відсутня. Такий конфлікт становив загрозу внутрішній стабільності імперії, тому придушення громадянської війни згадується особливо. Вираз про те, що громадянська війна «погашена», подібний до вислову Августа у *Res Gestae*: «у своє шосте та сьому консульство я погасив громадянську війну²». Звісно, опис Плінія Старшого вплинений тим, як Август легітимізував свої дії, але, схоже, Помпей переслідував дві мети: по-перше, тріумф у тому, що фактично була громадянська війна, тому він акцентує на закордонних елементах і уникає згадки Серторія; по-друге, претензію на завершення громадянської війни, навіть роблячи її «погашеною»³.

Знову ж таки, слід підкреслити, що Помпей відмовився розпустити армію після повернення до Італії та Риму, хоча йому наказували це зробити – нібито тому, що чекав на повернення Метелла, консульного командувача в Іспанії, щоб відсвяткувати свій іспанський тріумф. На той момент існувала

¹ Пліній Старший. *Естественная история*. VII, 96.

² *Деяния Божественного Августа*. 34.

³ Lange C. H. *The Late Republican Triumph...* P. 45.

явна загроза нової громадянської війни. Після розгрому залишків армії Спартака він вимагав ще одного тріумфу, знову за участю своїх солдатів для підтримки і тиску. Помпей безсумнівно був надзвичайно амбітним династом і безжально розширював межі тріумфальних традицій¹.

Як і Гай Марій до нього, Гней Помпей не обмежувався рамками допустимого під час проведення військових ритуалів. Зокрема, Африканський тріумф Помпея, про який ми вже казали, відбувся після придушення маріанської опозиції на чолі з Домицієм Агенобарбом. Повернувшись до Риму, Помпей наполягав на тріумфі всупереч бажанню Сулли, бо Помпей командував військами як приватна особа – насправді ж він навіть не був сенатором². Після своєї іспанської кампанії Помпей прагнув і тріумфу, і права висувати свою кандидатуру на посаду консула 70 р. до н. е., що викликало опозицію в сенаті. Зрештою, погрози взяли гору, і Помпей досяг своїх цілей, попри те, що він не обіймав ані претури, ані квестури й мав лише тридцять чотири роки³.

У 62 р. до н. е. Цецілій Метелл Кретик здобув перемогу над Критом, але, за словами Веллея Патеркула, «...справді, у нього були цілком слушні підстави скаржитися, що Помпей відібрав у нього полонених генералів, які мали прикрасити його тріумф⁴». Помпей претендував на частку в цьому тріумфі, оскільки він командував морем і внутрішніми територіями, хоча Метелл і завершив критську війну. Гнучкість тріумфальних домовленостей, що діяли за прецедентом, означала, що вони часто відображали конкурентну природу римського суспільства та «реальну політику».

Таким чином, перемоги у війні були центральними для встановлення зверхності полководців у римській політиці («тріумфальне правління»).

¹ Vervaet F. J. Pompeius' Career from 79 to 70 BCE: Constitutional, Political and Historical Considerations // *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*. 2009. Bd. 91. S. 406-412.

² Bastien J.-L. *Le triomphe romain...* P. 288.

³ Аппиан. *Гражданские войны*. I, 121.

⁴ Веллей Патеркул. *Римская история*. II, 40.

Однак це поступово змінюється в епоху Пізньої республіки, оскільки багато війн цього часу були громадянськими.

Існує також питання щодо легатів Помпея, зокрема, у 67 р. до н. е. закон Габінія надав Гнею Помпею Магну надзвичайно широкий імперій над Середземним морем та його узбережжями з метою усунення піратської загрози. Помпею також дозволили призначати п'ятнадцять легатів без затвердження сенату¹. Ці нововведення доби Пізньої Республіки – із легатами, які діяли замість магістрату й виконували завдання на кшталт повсякденного управління провінцією, тоді як сам магістрат керував нею знаходячись в Римі, тобто був відсутнім (*in absentia*) – докорінно змінили римське військове управління та механізми отримання тріумфу. Зазначені легати зазвичай були представниками магістратів, наділених надзвичайними повноваженнями². Останні, інколи навіть не маючи власного імперію, таким чином отримували широкі можливості для здобуття тріумфу завдяки підтримці впливових покровителів. Тріумвіри явно заохочували своїх прибічників, які обіймали такі провінційні командування, домагатися тріумфів: справді, двадцять таких командирів відсвяткували тріумфи між 43 та 26 рр. до н. е.³. Те саме робив і Цезар: надання тріумфів «над Іспанією» його легатам Фабію Максиму та Педію, які не мали незалежного імперію, є складовою цих змін⁴.

У 61 р. до н. е. Помпей відсвяткував свій знаменитий третій тріумф⁵. Коли він висадився в Брундізії у 62 р. до н. е., він несподівано вирішив негайно розпустити свою армію, що відрізнялося від подій 81, 77 і 71 рр. до н. е.⁶. Цього разу загроза громадянської війни не розглядалася. Згідно з Ф. Ферваєтом, Діон Кассій зазначає, що Помпей на той момент уже прийняв тріумф, ухвалений на його користь у 63 р. до н. е. Незалежно від того, чи діяв

¹ Плутарх. Помпей. 25.

² Vervaet F. J. *The High Command...* P. 124.

³ Beard M. *The Roman Triumph...* P. 298.

⁴ Дион Кассий. Римская история. XLIII, 31.

⁵ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 103.

⁶ Дион Кассий. Римская история. XXXVII, 20.

сенат зі страху, вони проголосували за тріумф Помпея у його відсутність (*in absentia*)¹. Однак також можливо, що це зауваження відображає авторську особливість Діона Кассія у викладі історичних подій, як на це вказує К. Ланге²: у своїй розповіді автор іде послідовно від року до року, але в описі епохи Пізньої Республіки Діон Кассій веде оповідь про головні військові кампанії, не дотримуючись хронології, аби зберегти наративний потік. Таким чином, тут він починає свою розповідь про 63 р. до н. е. з опису завершальної фази східної кампанії Помпея³, яку він продовжує до повернення та тріумфу полководця, перш ніж повернутися до внутрішніх подій 63 р. до н. е.⁴, даючи зрозуміти, що він знову переходить до суворої хронології: «ці події відбувалися з плином часу ...». Після опису тріумфу Помпея⁵ він переходить до обговорення почестей, наданих полководцю, та ставлення Помпея до них – як наданих за його відсутності, так і після його повернення⁶. Таким чином, зазначає К. Ланге незрозуміло, чи передбачає уривок XXXVII, 21, 1, що тріумф був призначений Помпею до його повернення. Думка Діона Кассія може полягати в тому, що Помпей розпустив свої війська до прийняття пов'язаного з цим сенатського постанови і не зважаючи на наслідки для здобуття тріумфу – адже розпуск мав би зробити його неможливим, – і все ж він прийняв тріумф, коли за нього було проголосовано. Занепокоєння Діона Кассія щодо тріумфу полягає в тому, що він вважає проведення тріумфу без військ порушенням традицій, хоча насправді це не було чимось новим, оскільки такі тріумфи проводилися починаючи з 200 р. до н. е. Цей безпрецедентний третій тріумф відзначався згідно закону про екстериторіальну владу (*ex iure imperii extraordinarii*)⁷.

¹ Vervaet F. J. «Si neque leges neque mores cogunt»: Beyond the Spectacle of Pompeius Magnus' Public Triumphs // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Rome, 2014. P. 140.

² Lange C. H. *The Late Republican Triumph...* P. 48.

³ Дион Кассий. Римская история. XXXVII, 11-23.

⁴ Там само. XXXVII, 24.

⁵ Там само. XXXVII, 21, 1-2.

⁶ Там само. XXXVII, 21,3-23,4.

⁷ Lange C. H. *The Late Republican Triumph...* P. 49.

Таким чином, підводячи підсумок, слід зазначити, що насправді зміни у римському республіканському тріумфі розпочалися ще під час Самнітських війн та Третьої Пунічної війни проти Карфагена, коли постали питання про отримання тріумфу переможними полководцями, які були відсутні в Місті (*in absentia*), а також коли на тріумфальні свята претендувала приватна особа (Публій Корнелій Сципій Африканський). Все це порушувало встановлені правила про призначення тріумфу, хоча сучасні вчені вказують, що сама процедура була дуже політизованою і залежала від політичного впливу полководця та його можливостей спертися на ті чи інші політичні групи в сенаті.

Але ж для нас важливо, що ці тенденції помітно посилювалися з початку I ст. до н. е. I, в першу чергу, були пов'язані з діяльністю видатного полководця Гая Марія. За нього фактично розпочалася монополізація тріумфу військовими династами, що й не дивно, бо важливість головних командувачів у цей період стає надзвичайною. Ці зміни пов'язані як з питанням монополії верховного командування, так і занепадом спільних консульських командувань. Призначення тріумфів у відсутність полководця з Гая Марія стає повсякденним звичаєм та широко поширюється серед його наступників. Також порушується питання, щодо приватної особи (*privatus*), коли полководець в обхід законних постанов, претендує на тріумф, як це було, коли Марій намагався відібрати його у законного консула Катула.

Характерною рисою I ст. до н. е. було те, багато війн цього періоду були передусім громадянськими конфліктами, що породжувало напруження між традиційним очікуванням, що тріумфи слід святкувати лише за перемоги над іноземними ворогами, і потребою великих полководців повною мірою продемонструвати свій престиж, харизму й легітимізувати владу. Звичай, за яким тріумф не можна було здобути за громадянську війну почав постійно порушуватися особливо за часів Луція Корнелія Сулли. Але все ж таки присуджений йому тріумф, все ж таки ставав можливим лише за умов і спроб Сулли заперечення «громадянського» характеру війни з «маріанцями».

За нього також з'являється нова тенденція, пов'язана з проголошенням переможеної сторони в громадянській війні «ворогами держави». Це зіграло велику роль в трансформації республіканського тріумфу і особливо цьому сприяла тріумфальна діяльність Гнея Помпея Магна, який справив аж три тріумфи над римськими полководцями, котрі продовжували боротися проти султанської «конституції» в 70-60-х рр. до н. е. За нього ж продовжилася традиція присудження тріумфу у відсутності полководця в Римі. Особливо сильним ударом по тріумфальним республіканським традиціям стало впровадження інституту легатів великого полководця, які не маючи військової імперії, не лише претендували на тріумфальні ознаки, а й не однократно отримували їх.

Розділ 3. Зміни в римському тріумфі за часів громадянської війни 49-45 рр. до н. е. та доби Другого тріумвірату

Події другої половини I ст. до н. е. наповнені громадянськими війнами між Цезарем та Помпеєм, потім між помпеянцями та цезаріанцями і нарешті боротьбою між цезаріанцями за особисту владу. Все це повністю підтримало тенденції в змінах в республіканському тріумфі, направлених на монополізацію тріумфу в руках видатних полководців, тріумфи вже постійно давалися у відсутність полководця і, навіть, якщо він був приватною особою, дуже багато тріумфів отримали легати великих командирів тощо. Також продовжилася тенденція на формування образу «ворогів держави» і тому подібне.

Без сумніву цей період слід розпочати з аналізу діяльності знаменитого Гая Юлія Цезаря. У 49 р. до н. е. громадянські заворушення знову перетворилися на справжню громадянську війну з переходом Цезаря через Рубікон. Сенат наказав йому розпустити армію та повернутися до Риму, фактично позбавляючи його командування. Хоча ініціювати громадянську війну було засуджувано, брати в ній участь не обов'язково вважалося чимось аморальним, принаймні з точки зору самого Цезаря.

Цезар виправдовував свої дії, як і пізніше Август, «заради республіки» (*rei publicae causa*): обороняючи *res publica*, римляни могли знову звільнитися від страху (*metus*), що був наслідком громадянських суперечок. Подібно до того, як пізніше робив Октавіан¹, він стверджував, що республіка зазнала утисків від певної фракції: «захищати себе від образ ворогів, повернути трибунів плебсу, які на той час були вигнані зі стану, на їхню посаду, відстояти свободу себе та римського народу, який зазнав утисків від невеликої фракції²». Громадянська війна була ганебною, але головна тема трактату «Громадянські війни» полягає в тому, що справа Цезаря була

¹ Деяния Божественного Августа. 1.

² Цезарь. Гражданские войны. I, 22.

справою миру, на противагу Помпею, який бажав війни. Вороги Цезаря започаткували заворушення і тому були винні¹.

Це почалося з пропозиції Сципіона, що Цезар повинен скласти зброю або вчинити дію проти держави: «Більшість senatorів, під примусом слів консула, залякані присутністю армії та загрозами друзів Помпея, неохоче та під тиском приймають пропозицію Сципіона, щоб Цезар розпустив армію до визначеної дати; якщо цього не зробить, його вважатимуть винним у діях проти республіки²». Відповідь Цезаря на це була такою: «Я готовий на все, готовий зазнати всього заради республіки. Нехай Помпей вирушає до своєї провінції, ми розпустимо армії, нехай усі в Італії складають зброю, нехай страх буде усунутий із держави, нехай вільні вибори та вся влада республіки передані сенату та римському народові³». Риторика дуже схожа на дії Октавіана при складанні повноважень тріумвірату. Це, без сумніву, належить до контексту громадянської війни, або ж спроб уникнути її. Таке тлумачення підтверджується Светонієм, який цитує Азінія Полліона: «Вони цього хотіли. Навіть я, Гай Цезар, після стількох великих справ, був би засуджений, якби не звернувся по допомогу до своєї армії⁴».

Ці заяви, звісно, легітимізують дії та підкреслюють необхідність війни й використання військ, хоча й у самозахисті. Тим не менше Цезар ретельно уникнув надсилання донесень після перемоги при Фарсалі, що була чисто громадянською війною, у 48 р. до н. е. Він же надсилав донесення та приймав умилоствивні молебні за закордонні війни в Єгипті та Понті. Переможці використовували факт громадянських війн на свою користь: їхні супротивники розпочали конфлікти, які вони потім придушили. Цей процес політичного виправдання дуже вдало описує К. Раафлауб: «Ми повинні пам'ятати очевидне, але часто забуте: почати громадянську війну – не

¹ Цезарь. Гражданские войны. I, 4-5, 32.

² Там само. I, 1.

³ Там само.

⁴ Светоний. Божественный Юлий. 48.

дрібниця¹». Цезар, можливо, несподівано, назвав 15 тис. втрат ворога при Фарсалі. Однак це слід порівняти з даними Аппіана, який, ймовірно, посилався на «Історію» Азінія Полліона. Він пише, що загибель армії Помпея становила лише 6 тис. осіб, тоді як інші перебільшували до 25 тис². Це, без сумніву, мінімізує участь Полліона у громадянській війні. Проте навіть без бажання святкувати тріумф, військова перемога, навіть у громадянській війні, заслуговувала на похвалу.

У 48 р. до н. е. сенат проголосував за тріумф Цезаря над Юбою та римлянами, які билися разом із ним, ще до початку війни. Ось як про це говорить Діон Кассій: «Також вони надали йому ще одну привілей – звичайну, звісно, але у зіпсуті часи таку, що могла викликати ненависть і обурення: вони постановили, що Цезар має влаштувати тріумф за війну проти Юби й римлян, які бились з ним, наче він був переможцем, хоча насправді він тоді навіть не чув, що така війна взагалі буде³».

За словами того ж Діона Кассія, Цезар повернувся до Риму, де відсвяткував свої звершення та прийняв почесні, надані йому сенатом ще до повернення, включно з тріумфом на колісниці, запряженій білими кінями, і в супроводі всіх його лікторів⁴. Можна з упевненістю припустити, що більшість тріумфів Цезаря були проголосовані одразу після того, як звістки про його перемоги досягали сенату, і ще до повернення полководця до Риму. Голосування «до війни» могло бути компенсацією за труднощі у святкуванні перемоги в битві при Фарсалі, оскільки вона була суто громадянською війною. Таке виправдання в 48 р. до н. е., схоже, зводилося до того, що ці люди вважалися ворогами, а не громадянами, які співпрацювали з іноземними державами.

¹ Raaflaub K. Creating a Grand Coalition of True Roman Citizens: On Caesar's Political Strategy in the Civil War // *Citizens of Discord: Rome and its Civil Wars* / Eds. B. W. Breed, C. Damon, A. Rossi. Oxford-New York, 2010. P. 162.

² Аппиан. Гражданские войны. II, 82.

³ Дион Кассий. Римская история. XLII, 20.

⁴ Там само. XLIII, 14.

Пізніше Цезар здобув перемогу над Фарнаком Понтійським. Згідно з Плутархом¹ та Аппіаном², у 47 р. до н. е., перемігши Фарнака під Зелюю, Цезар написав у листі до Рима: «Прийшов, побачив, переміг». Плутарх стверджує, що він написав це другові, а Аппіан каже, що ці слова були адресовані Римові, тим самим обидва припускають, що лист надіслано з поля бою. Светоній же повідомляє, що фраза «*veni vidi vici*» була проголошена в Римі у 46 р. до н. е.: «На своєму понтійському тріумфі він виставив серед експонатів процесії плакат лише з трьома словами: “Прийшов, побачив, переміг”, указуючи не на самі події війни, як інші, а на швидкість, з якою вона завершилася³».

Цілком можливо, що лист, адресований сенату, містив також послання для друга. Ба більше – його могли використати і в тріумфальній процесії⁴. Це був явно лозунг, і як такий він ідеально пасував і для листа сенату, і для тріумфальної ходи. Здається очевидним, що це справді було частиною знаменитого листа, надісланого сенату, щоб заявити про тріумф. Це можна порівняти з використанням Октавіаном Августом фрази «я встановив мир на землі і на суші» (*pax parva terra marique*)⁵. Таким чином, відомі листи, а також написи, пам'ятники тощо допомагали увічнювати перемогу та максимізувати політичну вигоду.

I. Остенберг висловлює цікаву думку, згідно з якою вираз «*veni vidi vici*» може також стосуватися швидкого захоплення Цезарем Італії під час громадянської війни, бо Цезар певним чином вдало повторив тріумф Сулли над Мітрідатом, у якому той не зміг утриматися від спокуси включити громадянську війну до тріумфальної ходи, навіть якщо сам тріумф формально був не над громадським ворогом⁶.

¹ Плутарх. Цезарь. 50.

² Аппіан. Гражданские войны. II, 91.

³ Светоний. Божественный Юлий. 37.

⁴ Havener W. Triumphus ex bello civili?... P. 163.

⁵ Деяния Божественного Августа. 16.

⁶ Östenberg I. Veni Vidi Vici and Caesar's Triumph // Classical Quaterly. 2010. Vol. 63. P. 823.

Однак з точки зору тріумфу як почесі, проголосованої «заочно», тріумф 46 р. до н. е. також порушував звичай, хоча й не традицію – через прецедент Гая Марія¹. Діон Кассій посилається на надмірні почесі, подібні до його ж опису в іншому місці, де йдеться про почесі, надані без попередньої перемоги: про право носити тріумфальне вбрання та право дарувати «жирний обладунок» (*spolia opima*), наче Цезар убив ворожого командира. Ці почесі були надані Цезарю без попередніх перемог².

Повернення переможних полководців, таких як Цезар і Октавіан Август, становлять собою суттєву зміну відомої моделі тріумфальних повернень, оскільки вони не передбачали зустрічі з сенатом за межами померію. Ця трансформація, очевидно, бере свій початок від Гая Марія і була частиною системи почесей, що розвивалася з часом: Август, а згодом і наступні імператори, не обов'язково самі вирішували, яких саме почесей вони бажають, але вони могли або повинні були прийняти деякі з них і відхилити інші.

Насправді Юлій Цезар повернувся до Риму у 46 р. до н. е. щоб відсвяткувати чотири тріумфи за перемоги над Галією, Єгиптом, Понтом та Африкою. Светоній пов'язує ці тріумфи з громадянською війною, перераховуючи римських ворогів Цезаря: «закінчивши війни, він святкував п'ять тріумфів, чотири протягом одного місяця з перервами в кілька днів, після перемоги над Сципіоном; і ще один – після перемоги над синами Помпея³».

Плутарх підкреслює, що африканський тріумф був, очевидно, над Юбою, африканським союзником Сципіона, а не над самим Сципіоном⁴. Таким чином він слідував прецеденту африканської кампанії Помпея.

¹ Lange C. H. *Triumph and Civil War in the Late Republic* // *Papers of the British School at Rome*. 2013. Vol. 81. P. 72.

² Дион Кассий. *Римская история*. XLII, 19.

³ Светоний. *Божественный Юлий*. 37.

⁴ Плутарх. *Цезарь*. 55.

Сенат у 48 р. до н. е. дозволив Цезарю воювати з помпеянцями в Африці та бути арбітром війни і миру. Виправдання полягало в тому, що Цезар мав право воювати з ними, бо вони не були громадянами, а ворогами, що співпрацювали із закордонними державами. Сенат навіть проголосував тріумф за Цезаря над Юбою та римлянами, що воювали з ним, ще до початку війни, після перемоги він отримав сорок днів святкових молебнів і право тріумфувати з білими кінями¹. Сам тріумф у Африці був шанованим і наслідував прецеденту Помпея. Проте в процесії Цезар включив зображення смертей Сципіона, Петрея та Катона, не підписавши їхніх імен. Хоча він не виставляв образу Помпея, це було надзвичайно провокативно. Тріумф Юби встановив модель: він святкував тріумфи тільки за громадянські війни, які можна було представити як зовнішні, не приховуючи при цьому цивільного характеру конфлікту².

Ще яскравіший приклад становить його останній тріумф, адже він полягав у святкуванні перемоги Цезаря над синами Помпея при Мунді в 45 р. до н. е., тобто це була перемога над громадянським противником, тобто іспанський тріумф остаточно зруйнував табу на тріумфи за громадянські війни³. Одночасно порушувалися правила, надаючи тріумфи «над Іспанією» (ex Hispania) його легатам Фабію і Педію, які не мали незалежного імперія⁴.

Питання лишається лише наскільки він відрізнявся від іспанських тріумфів Помпея та Метелла Пія. Обидва відбувалися над римськими командувачами і, без сумніву, записувалися просто як «над Іспанією» (ex Hispania). Відмінність полягала у переважанні не римських сил на боці Серторія, хоча антицезаріанські війська при Мунді були здебільшого іспанськими⁵.

¹ Itgenshorst T. *Tota illa pompa...* P. 128.

² Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 100.

³ Sumi G. S. *Ceremony and Power...* P. 63-64.

⁴ Vervaet F. J. *The Monopolisation of the Summum Imperium...* P. 142.

⁵ Schipporeit S. *Wege des Triumphes...* S. 123.

Незадоволення, викликане тріумфом при Мунді, відображало не стільки його новизну, скільки силу помпеянських симпатій у Римі. У той же час нагороди були надзвичайними: Цезар постійно носив одяг тріумфатора і супроводжувався 24 лікторами з лавровими вінками¹. Завдання щодо примирення імперії було завершено з закінченням громадянської війни. Після Мунди Цезар міг відмовитися від повноважень, наданих сенатом у 48 р. до н. е.

Наступні зміни в республіканському тріумфі відбуваються за часів громадянської війни 44-43 рр. до н. е. В сучасній науковій літературі тривають суперечки щодо того, чи є два інциденти 44-43 рр. до н. е. – угода з Секстом Помпеєм з метою уникнути подальшої громадянської війни та повномасштабна громадянська війна в Мутині – все ще частиною того, що можна було б справедливо назвати історією Республіки². Немає сумнівів у тому, що система почестей зазнала змін, але цей процес бере свій початок ще за часів Гая Марія. Найцікавішим тут, мабуть, є залучення до цього процесу сенату (проти Антонія, Лепіда та Октавіана, а також проти убивць Цезаря). Це стає особливо очевидним у 44-43 рр. до н. е. Тут варто згадати особливість концепції миру щодо епохи Стародавнього Риму. Мир ніколи не був нормою в римському суспільстві, де війна була необхідністю, а в період Пізньої республіки громадянські заворушення і громадянська війна стали нормальними. Фактично можна припустити, що виправдання війни частково трансформувалося у виправдання саме громадянської війни³.

У 44 р. до н. е. консул Антоній прагнув обміняти призначену йому провінцію Македонію на Цизальпійську та Трансальпійську Галлію, щоб бути ближчим до Риму. Проте Децим Брут, обраний промагістратом, слушно відхилив домагання Антонія на свою провінцію. Тим часом Октавіан

¹ Светоний. Божественный Юлий. 42.

² Hölkeskamp K.-J. Reconstructing the Roman Republic... P. 58.

³ Syme R. The Roman Revolution... P. 311.

незаконно набирає армію з ветеранів Цезаря. Голден називає це відкритими воєнними діями – громадянською війною – а також політичною кризою¹.

У 43 р. до н. е. було ухвалено рішення відправити консулів разом з Октавіаном до Мутини, щоб зняти облогу з міста. Цицерон описує ситуацію так: «Дуже незначні стимули, які становлять собою члени сенату, іноді докорінно змінюють ситуацію: це трапляється не лише під час кожної кризи *res publica*, але особливо під час війни, і насамперед громадянської війни, що схильна керуватися громадською думкою та чутками. Ніхто не запитає, яке доручення ми дали послам для передачі: сама ідея посольства, надісланого за нашою власною волею, буде сприйнята як ознака страху. Нехай Антоній відійде від Мутини, нехай припинить нападати на Брута, нехай відступить із Галлії; його не слід просити словами – його слід примусити силою зброї²».

Для Цицерона не могло бути компромісу, і вимоги були чіткі: Антоній мав відступити від Мутини, припинити напад на Децима Брута й піти з Галлії. Як і сподівався Цицерон, ситуація справді розв'язалася військовим шляхом. 14 квітня відбулася битва при Галльському Форумі³. Сім днів потому – друга битва при Мутині. За Аппіаном, друга битва не була остаточною, але Антоній вирішив відступити в напрямку Нарбонської Галлії (22 квітня), оскільки вважав, що війська Октавіана прорвуться до Мутини⁴. Після битви Децим Брут був оголошений головним переможцем і нагороджений сенатом тріумфом. Улітку сенат звернувся до солдатів Октавіана, не порадившись із ним. У серпні Октавіан рушив на Рим і зажадав консульства, хоч і не мав на це права. Він був обраний консулом 19 серпня. Децим Брут, тепер утікач, був захоплений і вбитий людьми Антонія, перш ніж зміг відсвяткувати свій тріумф.

¹ Golden G. K. Crisis Management during the Roman Republic. The Role of Political Institutions in Emergencies. Cambridge, 2013. P. 195-196.

² Цицерон. Филиппики. V, 26.

³ Цицерон. Письма к близким. X, 30.

⁴ Аппиан. Гражданские войны. III, 72.

У своєму політичному заповіті Август подає створення незаконної армії та навіть сміливий крок до консульства як необхідність для врівноваження влади Антонія¹. Це створило доволі абсурдну ситуацію в Римі: в умовах скочування до громадянської війни уряд часто ставав лише однією з фракцій у війні, й кожна сторона претендувала на легітимність. Звісно, політики з обох боків повторювали загальноприйняте твердження, що вони воюють за республіку.

Зокрема, Цицерон у «Філіппіках» захищав легітимність імператорських акламацій Авла Гірція, Вібія Панси Кетроніана та Октавіана². Ця промова була виголошена 21 квітня 43 р. до н. е. на підтримку пропозиції надати проголошення імператорами трьом командирам і проголосити молебні, збільшивши їх до п'ятдесяти днів. Цицерон, який від січня добивався оголошення Антонія ворогом (*hostis*), стверджував, що оголошення молебнів означало б, що Антоній – «ворог», і тим самим робило б імператорські акламації законними. Далі Цицерон він твердить, що подяки й імператорські акламації не мали місця у попередніх громадянських війнах³. Важливість оголошення Антонія ворогом Риму також викладена в четвертій «Філіппіці», виголошеній як промова в народних зборах 20 грудня 44 р. до н. е.: «адже Антонія сенат оголосив ворогом народу – по суті, хоч і не формально⁴» В іншому місці славетний оратор навіть порівнює наказ сенату Антонію не атакувати Мутину з наказом Ганнібалу не атакувати Сагунт. Антоній не прийме умов сенату, як і Ганнібал, тому немає сенсу надсилати до нього послів. Як засіб легітимації Антоній описується як ворог держави⁵. Зрештою Антоній і його прихильники таки були оголошені «ворогами», і тріумф був проголосований Дециму Бруту. Мотивували це тим, що, оскільки вони були

¹ Деяння Божественного Августа. 1.

² Цицерон. Філіппіки. III, 14.

³ Там само. III, 22-24.

⁴ Там само. IV, 8.

⁵ Там само. VI, 6.

ворогами, а не громадянами, було допустимо тріумфувати над ними. Важливо, що Антонія оголосили ворогом народу після битви 26 квітня¹.

Децим Брут так і не повернувся до Риму й, відповідно, ніколи не відсвяткував свій тріумф, і тому його не було зафіксовано у «Тріумфальних Фастах». В. Хавенер абсолютно слушно наголошує, що не було жодних тривалих дебатів про тріумф Децима Брута. Жодне свідчення не припускає, що цей тріумф становив проблему через те, що він відбувався після громадянської війни². Веллей Патеркул³ і Тит Лівій⁴ обидва критикують рішення сенату, але лише тому, що Октавіан не отримав овації. Дивовижно, але Цицерон вимагав лише овації для Октавіана⁵. Утім інші джерела показують, що ця пропозиція не могла призвести до сенатського рішення, бо всі погоджуються: жодної почесної згадки Октавіана не було. Аппіан пізніше зазначає, що Октавіан безуспішно просив тріумф. У списку почестей після Мутини Октавіан явно отримав менше, ніж прагнув⁶. Внаслідок цього він, можливо, навіть відмовився від овації, яка, зрештою, так і не була відсвяткована, що випливає з *Res Gestae*, де згадано дві овації та тріумфальні фасти⁷. Чому сенат ухвалив таке рішення, можна зрозуміти зі слів Цицерона: еліта Риму вважала, що війна завершена⁸. Децим Брут водночас міг переоцінити масштаб своєї перемоги. Фактично рішення сенату надати тріумф Дециму Бруту виходило далеко за межі прецеденту Мунди, адже тріумф мав святкуватися не «над Іспанією» (*ex Hispania*), а над самою Італією. К. Ланге зауважує, що Можна лише уявити, що було б записано в «Тріумфальних Фастах»: *ex Italia*, або, можливо, все ж *ex Gallia*, хоча статус Цизальпійської Галлії вже змінився⁹.

¹ Ростовцев М. И. Рождение Римской империи... С. 57.

² Havener W. A Ritual against the Rule?... P. 166.

³ Веллей Патеркул. Римская история. II, 62.

⁴ Тит Ливий. Периохи. 119.

⁵ Цицерон. Письма к Бруту. I, 15, 9.

⁶ Аппиан. Гражданские войны. III, 80, 82.

⁷ Деяния Божественного Августа. 4.

⁸ Цицерон. Письма к близким. XI, 10, 12.

⁹ Lange C. H. The Late Republican Triumph... P. 52.

Звичайно, поблизу не було жодного іноземного ворога. Проте це був, мабуть, перший випадок, коли такий винятковий тріумф громадянської війни був безпосередньо й політично виправданий оголошенням «ворогів держави». Випадок Юлія Цезаря був зовсім іншим: постановою сенату 48 р. до н. е. його уповноважили воювати з помпеянцями в Африці та бути вершителем війни та миру¹. Підставою, очевидно, було те, що оскільки вони співпрацювали з іноземними державами, він мав право воювати з ними. Сенат також розвинув прецедент Цезаря, проголосувавши п'ятдесятиденний святковий молебень (*supplicatio*), а Цицерон пропонував включити Децима Брута до *fasti*². Також слід сказати, що є різниця між тріумфом Децима Брута після Мутини і тріумфом Лепіда, бо перший був після винятково громадянської війни, другий – після іспанської (*ex Hispania*), хоча, фактично, головним чином був наданий за уникнення громадянської війни (подібно до спільної овації Антонія й Октавіана 40 р. до н. е.)³. Щодо свідчення Валерія Максима, жодних винятків не було зроблено, і Лепід не отримав тріумфу за перемогу в громадянській війні⁴. Цицерон, схоже, підтримував цю позицію. Перемоги при Мунді та Мутині були результатами виключно громадянських війн, але у випадку Мутини Цицерон не обов'язково помилявся. Це радше демонструє деяку плутанину, що існувала в той період – чи свідому, чи політичну, чи випадкову. Як стверджує В. Хавенер, «ворог держави» був переважно політичним гаслом: коли *res publica* зазнавала серйозної небезпеки через злочинні дії самих римлян, цій загрозі мали протистояти магістрати для забезпечення безпеки держави. Це формальний підхід, що обґрунтовував правомірність незалежно від політичних реалій, які за цим стояли. Чи робило таке обґрунтування війну зовнішньою, не мало значення – і в цьому випадку, без сумніву, не робило. Мунда, безперечно, була записана просто як «над Іспанією» (*ex Hispania*), оскільки це створювало менше

¹ Дион Кассий. Римская история. XLII, 20.

² Цицерон. Письма к Бруту. I, 15, 8.

³ Schipporeit S. Wege des Triumphes... S. 128.

⁴ Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. VII, 5, 7.

проблем для формування прийнятної концепції перемоги в громадянській війні. І навіть якщо всі римляни знали, що ці війни були громадянськими, перемоги в громадянських війнах не були частиною «Тріумфальних фастів» – лише запобігання громадянській війні¹.

К. Ланге з цього приводу слушно зауважує, що тріумфальні фасти демонструють неможливість тріумфів після суто громадянських війн, але, можливо, це правило зберігалось лише тому, що Децим Брут помер, перш ніж увійшов до Риму у тріумфальній процесії. Припущення «що було б, якби», на його погляд, є цікавим, адже могло б перевернути наше розуміння тріумфів, отриманих унаслідок громадянських війн².

Тріумвіри не наслідували цих суперечливих прецедентів тріумфів за війни, що були виключно громадянськими (незалежно від того, чи було оголошено «ворогів держави»), і не було тріумфів після битв при Філіппах та Перузії. Це не змінилося і за одноосібного правління Августа: війни при Акції та Александрії велись нібито проти правителя Єгипту й відповідно заслуговували на тріумфи. Зрештою, у випадку Акція ворога як такого не було названо – тільки географічне посилення. Дві війни протягом двох років проти одного й того ж ворога виглядали б перебільшенням, тому Акцій, переломний момент війни, просто залишився без названого ворога. У цих війнах римські громадяни, звичайно, воювали по інший бік, і тому вони були як громадянськими, так і зовнішніми, але цей факт Октавіан і не приховував. Через те, що громадянська війна була фактом Пізньої республіки, римляни змушені були замислитися, як представити перемоги в громадянській війні у світі, який також знав міждержавну війну й поняття «справедливої війни», що логічно виключала громадянську. Громадянська війна стала невід'ємною частиною функціонування римської держави й частиною уявлення Риму про нормальність. Можливо, найкраще ступінь підризу основоположних традицій і норм цього періоду ілюструє вражаюча відсутність критики

¹ Havener W. A Ritual against the Rule?... P. 167.

² Lange C. H. The Late Republican Triumph... P. 54.

тріумфу Мутини. Адже лише з тріумфом Костянтина 312 р. н. е. ми знову зустрічаємо тріумф, рівний тріумфу Мутини Децима Брута: тріумф громадянської війни, відсвяткований над самою Італією¹.

Важливим нововведенням під час війни помпеянців проти цезаріанців став мотив легітимації свого політичного курсу у реаліях, що склалися. І на перше місце виходить лозунги «свобода» та «боротьба проти тиранії». Зокрема, своєму політичному заповіті Август стверджує, що Антоній утискав республіку через тиранію фракції². Звільнення держави від цієї фракції перетворило суперечливий акт набору армії на щось легітимне. «Зрада» «свободи» (*libertas*) використовується як осуд переможеної фракції: так робили Помпей і Цезар, як і Сулла до них³. Головне виправдання у 44-43 рр. до н. е. полягало в тому, що Антоній розпочав війну проти Децима Брута при Мутині. Це згадується лише побічно в заповіті Августа, але, ймовірно, саме ця ідея лежить в основі згадки про тиранію фракції.

Відгукуючись на заклики республіки, Цицерон «написав» Філіппіки у 44-43 рр. до н. е. – серію промов, частина з яких була виголошена, а частина – ні. Наслідуючи Демосфену (384-322 до н.е.), Цицерон писав про свободу та рабство, бо Філіппіки Демосфена були спрямовані проти Філіпа II Македонського, захищаючи афінську незалежність від македонського домінування. Першу і другу книги Цицерон написав проти Антонія, поки той ще був у Римі. Друга книга прагнула відновити гідність Цицерона після нападу Антонія – шляхом контратаки на Антонія: існувала прірва між миром, що означав *libertas* у спокої, і рабством. Визволителі вбили тирана, але тепер Антоній був ще гіршим. Ця тема стає бойовим кличем у третій книзі. Цицерон не хоче чекати, поки Антоній перестане бути консулом – він хоче діяти одразу: «Я поспішаю. Я прагну не лише перемоги, а й швидкої війни⁴».

¹ Havener W. *Triumphus ex bello civili?*... P. 181-184.

² Деяння Божественного Августа. 1.

³ Аппиан. Гражданские войны. I, 57.

⁴ Цицерон. Филиппики. III, 2.

І продовжує: «Як довго війна такої величини, така жорстока та злочинна, буде відбиватися приватними ініціативами Октавіана і Децима Брута?¹».

Третя та наступні книги значною мірою спираються на риторику: консул проти ворога, війна проти миру, республіка проти тиранії/тирана, свобода проти рабства. Мета полягала в захисті республіки та свободи римського народу. У свої останні роки Цицерон був готовий до крайніх заходів: уся республіка проти одного публічного ворога – Антонія. Він воював проти республіки і тому був «ворогом». Як наслідок, легіон Марса не став на його бік, бо він був «ворогом держави»: «Вважаючи Антонія ворогом римського народу, вони відмовилися бути співучасниками його безумства: залишили консула, чого точно не зробили б, якби вважали його справжнім консулом; бо бачили, що його єдина мета – різанина громадян і знищення держави²».

Цицерон багато уваги приділяє звільненню держави від нового тирана. Дії Антонія, на його думку, мали змусити римлян вважати його не консулом, а «ворогом». Цицерон також підкреслює, що легіони підпорядковувалися не командувачу, а республіці. Він порівнює Антонія та Брута: Антоній зловживав легіонами, а Брут – ні, бо був рятівником республіки. За Цицероном, неконституційні дії виправдані, якщо вони спрямовані на збереження республіки. Насправді Брут не був визнаний правителем Македонії і тому не міг командувати македонськими легіонами³.

Мета для Цицерона виправдовує засоби. Октавіан також постає для нього захисником республіки. Це основа аналогічного твердження у його політичному заповіті, підтвердженого Цицероном у другій Філіппіці, для легітимізації імператорських акламацій Гірція, Панси та Октавіана. Ця промова була виголошена 21 квітня 43 р. до н. е. після новин про битву при Галльському Форумі 15 квітня, на підтримку пропозиції визнати акламації

¹ Цицерон. Філіппіки. III, 3.

² Там само. III, 6.

³ Syme R. The Roman Revolution... P. 95.

трьох командувачів і постановити 50-денні молебени. Цицерон, який з січня прагнув оголосити Антонія «ворогом», аргументує, що встановлення святкових молебенів означає оголошення Антонія ворогом і легітимізує акламації як імператора для вищеназваних цезаріанців¹.

Проте, навіть якщо війну оголошували «справедливою» (*bellum iustum*), вона все одно велася проти внутрішнього ворога. Сам Цицерон стверджує, що святкові молебні і імператорські акламації не проводилися в попередніх громадянських війнах: «Отже, або слід відмовити нашим командувачам у публічній подяці за блискучі досягнення від імені республіки, або постановляючи подяку, ви автоматично оголошуєте ворогами тих, про кого йдеться. Коли я вітаю командувачів як „імператорів“, я словом виражаю те саме, що фактом: цим титулом я оголошую ворогами і тих, кого вже повністю перемогли, і тих, хто ще лишився²». Насправді, аргументація Цицерона тонка і складна. Він зручним чином опускає африканські та іспанські тріумфи Цезаря і не визнає, що його твердження про святковий молебен (*supplicatio*) як оголошення «ворогом держави» є некоректним. *Supplicationes* могли постановлятися і з інших причин, наприклад, для полегшення загрози зсередини, як у його власному випадку (змови Катіліни)³.

Перемога при Мутині (21 квітня) спочатку викликала ентузіазм у Римі, хоча все закінчилося трагічно смертю консулів та втечею Антонія. Рекомендацію Цицерона виконали: Антоній та його прихильники були оголошені публічними ворогами, а тріумф було надано Дециму Бруту. Тепер, коли вони були ворогами, а не громадянами, тріумф над ними став дозволеним. Цицерон охоче підтримав тріумф Децима Брута, але той ніколи не повернувся до Риму, щоб його відсвяткувати.

¹ Syme R. *The Roman Revolution...* P. 96.

² Цицерон. *Філіппики*. III, 22-24.

³ Lange C. H. *The Late Republican Triumph...* P. 56.

Цей проблемний тріумф не став предметом довгих критичних дебатів серед римлян тієї епохи. Фактично рішення сенату виходило за межі прецеденту Мунди, оскільки тріумф мав відбуватися не «над Іспанією» (ex Hispania), а над самою Італією. Це, можливо, був перший випадок, коли такий тріумф прямо виправдовувався оголошенням *hostis*. Сенат також продовжив цезаріанські прецеденти, постановивши 50-денні молебени і включення Децима Брута до фастів¹.

На їхню честь, тріумвіри не дотримувалися цих суперечливих прецедентів для тріумфів за чисто громадянські війни – жодного тріумфу не було після битв при Філіппах або Перузії. Щоправда Октавіан справив тріумфоподібне повернення до міста після Перузії, навіть у тріумфальному вбранні та з лавровим вінком². Ця готовність доводити традиції до межі і за їхні межі також очевидна у спільній овації Антонія та Октавіана у 40 р. до н. е.³.

Цікава історія зі змінами в республіканському тріумфі пов'язана з відомим тріумвіром Марком Емілієм Лепідом. Цицерон в 44 р. до н. е. запропонував надати тріумф останньому⁴, що виглядає на перший погляд парадоксальним. Але він пояснює, що зробив цю пропозицію, щоб ушанувати Лепіда, оскільки той уник громадянської війни з Секстом Помпеем, останнім із синів Помпея, у 44 р. до н. е. в Іспанії. Діон Кассій погоджується й зазначає, що Секст Помпей навіть отримав назад батьківське маєток в Іспанії⁵. Лепіда дійсно було нагороджено святковим молебнем за ці переговори⁶. Це було запропоновано Марком Антонієм, і виклад подій у Цицерона в «Філіппіках» натякає, що цю пропозицію було схвалено сенатом⁷. Дивовижно, але Цицерон стверджує, що ці *supplicationes* ніколи не

¹ Цицерон. Письма к Бруту. I, 15, 8.

² Дион Кассий. Римская история. XLVIII, 16.

³ Schippreit S. Wege des Triumphes... S. 129.

⁴ Цицерон. Филиппики. V, 40.

⁵ Дион Кассий. Римская история. XLV, 10.

⁶ Цицерон. Письма к близким. X, 34.

⁷ Цицерон. Филиппики. V, 19.

просилися й не призначалися за перемоги в громадянській війні, як вже ми про це згадували. Проте його власний святковий молебень (на знак подяки за викриття змови Катіліни) свідчить, що уникнення громадянської загрози, безумовно, могло бути такою підставою¹. У розпал громадянської війни іноземні війни, схоже, відійшли на другий план, і сенат намагався задобрити Лепіда, надаючи йому почесні. Цицерон пише, що ці клопотання були спрямовані на те, щоб утримати Лепіда на боці «республіканців», намагаючись такими заходами його умиротворити². Знаменитий оратор згадує й інші почесні, надані Лепіду, такі як кінна статуя та тріумф: «Ось чому ви проголосували за те, щоб поставити йому статую на Рострі з величною написом і надати тріумф за відсутності. Він справді здобув важливі воєнні успіхи, гідні тріумфу, але це не може бути виправданням того, що йому дали те, чого не дали Луцію Емілію, чи Еміліану Сципіону, чи старшому Африкану, чи Марію, чи Помпею – людям, які вели значно значніші війни. Але оскільки він завершив громадянську війну, уникнувши заворушень, ви при першій можливості надали йому найвищі почесні³».

Тріумф Лепіда 43 р. до н. е. міг бути частково пов'язаний із перемогами в Іспанії. Питання про тріумф за відсутності, на думку У. Готтер, також доречне. Зокрема, почесь, яка була надана Лепіду, але не Павлу, Сципіонам і Помпею, без сумніву, є його тріумфом, проголошеним заочно: усі інші згадані полководці змушені були чекати свого повернення для отримання сенатського рішення⁴. Таким чином, після угоди з Секстом Помпеєм сенат ухвалив надати Лепіду день подяки (28 листопада 44 р. до н. е.) і встановити позолочену кінну статую. Цей уривок, схоже, натякає, що сенат також проголосував за тріумф «за відсутності» (*in absentia*) як додаткову почесь, оскільки відбулися успішні переговори з Секстом

¹ Цицерон. Заговор Катилини. 3, 19.

² Цицерон. Филиппики. V, 41.

³ Там само. V, 42.

⁴ Gotter U. Der Diktator ist tot! Politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats. Stuttgart, 1996. S. 139-140.

Помпеєм. В «Тріумфальних Фастах» говориться, що тріумф був одержаний «ex Hispania¹».

Зрештою, могло бути щось більше, ніж просто «ex Hispania»: іспанський тріумф Цезаря 45 р. до н. е. однозначно порушив табу на тріумфи, надані за перемогу в громадянській війні. Як уже зазначалося, його останній тріумф після Мунди був лише над громадянськими противниками. Але тріумф Цезаря, без сумніву, було записано просто як «ex Hispania», головню тому, що полководець зазвичай не міг очікувати тріумфу після суто громадянської війни². Показово, що аспект перемоги у громадянській війні у тріумфах рідко заперечувався: навіть якщо «Тріумфальні Фасты» позначили перемогу при Мунді як «над Іспанією», іноземних ворогів там не було. Можливо, було зручно, що війна точилася в Іспанії. Іноземний аспект, хай навіть абсурдний, був вирішальним для виправдання, навіть якщо громадянська війна була очевидною для всіх³.

Х. Версель вказує, що одне з можливих прочитань вищезгаданого місця у Цицерона, знову ж як способу виправдання, може полягати в тому, що існує велика різниця між уникненням громадянської війни та її веденням. Початок громадянської війни був непростим, її ведення – безумовно, ні. Тому отримання тріумфу Цезар обґрунтовував «захистом інтересів республіки»⁴. Війна ж при Акції була представлена як іноземна війна, на що натякає обряд феціалів у 32 р. до н. е. За цим обрядом спеціально уповноважена особа (феціал, а саме *pater patratus*) кидала від прикордонного каменя спис у невеличку ділянку землі, яка в силу юридичної фікції визнавалася територією ворога, що символізувало оголошення війни⁵. Так Октавіан успішно уникнув початку нової громадянської війни. Але були римляни, які допомагали Клеопатрі, і ці громадяни автоматично ставали

¹ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 107.*

² *Lange C. H. Triumph and Civil War... P. 76.*

³ *Schipporeit S. Wege des Triumphes... S. 132.*

⁴ *Versnel H. S. Triumphus... P. 204.*

⁵ *Rich J. W. The Fetiales and Roman International Relations // Priests and State in the Roman World / Eds. J.H. Richardson, F. Santangelo. Stuttgart, 2011 P. 204-209.*

ворогами, коли піднімали зброю проти *res publica*, тим самим перетворюючи іноземну війну на громадянську¹. Такі хитрі плутанини відіграли важливу роль у виправданні нових війн Риму – громадянських війн.

У Брундізії у 40 р. до н. е. Антоній та Октавіан уникли громадянської війни, і внаслідок цього обидва тріумвіри були удостоєні овації та двох подібних записів². Не було жодного ворога, і овації було надано за сам факт уникнення громадянської війни. Це був мир через дипломатичну угоду, на відміну від громадянської війни, так само як і угода Лепіда з Секстом Помпеєм. Проте була одна важлива відмінність: Лепід отримав тріумф, а не овацію. Овація Цезаря 44 р. до н. е. дає прецедент для овації без попередньої війни чи навіть ворога. Той факт, що Секст Помпей не отримав тріумф разом із Лепідом, може означати одне з двох: або його все ще сприймали як «допустимого» (колишнього) ворога, або Лепід отримав тріумф лише після перемог над іспанцями. Але тоді постає питання, які це могли бути іспанські перемоги. Можливо, Цицерон намагався уникнути необхідності виправдовувати кричущий тріумф громадянської війни, посилаючись на численні іспанські перемоги, як це роблять «Тріумфальні Фасти». Або ж свідчення просто зосереджуються на найважливішому питанні – громадянській війні. Як би там не було, на честь Секста Помпея не було проголосовано дня подяки³.

Веллей Патеркул розповідає історію про те, що під час тріумфу Лепіда та Мунація Планка, проконсула у Трансальпійській Галлії, солдати кричали, що перемога була здобута над германцями, а не галлами, бо латинське слово *germanus* означає «брат»⁴. Це сталося не тому, що тріумфи обов'язково надавалися після громадянських війн, а тому, що обидві особи активно включали близьких родичів своїх політичних противників до проскрипційних списків, як зазначає Аппіан у обох були включені їхні

¹ Ehlers W. *Triumphus...* Sp. 511.

² *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 107.

³ Beard M. *The Roman Triumph...* P. 267.

⁴ Веллей Патеркул. Римская история. II, 67.

брати¹. Він також передає історичний анекдот, що Лепід попереджав, що неявка на його тріумф призведе до включення в проскрипційний список². Отже, на думку Дж. Самі, можна пов'язати іспанський тріумф Лепіда і громадянську війну, хоча й зазначити її розмитість у 43 р. до н. е.³. Крім того, слід пам'ятати, що існує різниця між святковим молебнем, наданням тріумфу та фактичною ходою в Римі, більш ніж за рік потому. У цей період Лепід пройшов шлях від проконсула з консульським імперієм до одного з тріумвірів. Після того, як вдалося уникнути громадянської війни з Секстом Помпеєм, здійснити політику примирення Антонія після вбивства Цезаря, Рим усе одно прямував до чергової громадянської війни.

Наступні зміни сталися після заключення Брундизійського миру між тріумвірами. Після Перузинської війни Антоній прибув до Брундизію у 40 р. до н. е., і Рим стояв на межі нової громадянської війни, цього разу між двома тріумвірами. Проте солдати відмовилися воювати. Угода в Брундизії продовжила мандат тріумвірів: новим завданням, дорученим Октавіану, було вирішити проблему Секста Помпея і таким чином завершити громадянську війну⁴. «Тріумфальні Фасти» згадують овацію для Антонія та Октавіана після підписання договору: «40 р. до н. е.: Імператор Цезар, син божественного, тріумвір з метою відновлення республіки, святкував овацію, бо уклав мир з Антонієм»⁵.

Сам запис дивує, оскільки тут не згадується іноземний ворог. Контекст і формулювання свідчать, що мова йде про уникнення громадянської війни. Це був мир через дипломатичну згоду, а не через війну. Мирні договори зазвичай відсутні у фастах. За словами В. Розенбергера, це підкреслює гармонію, а також є спільною овацією за уникнення громадянської війни. Тому цей запис не мав би взагалі з'явитися у фастах. Це була нова форма

¹ Аппиан. Гражданские войны. IV, 12.

² Там само. IV, 31.

³ Sumi G. S. Ceremony and Power... P. 191.

⁴ Виппер Р. Ю. Очерки по истории Римской республики. Берлин, 1923. Т. 1. С. 337.

⁵ Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 107.

святкування, хоча овація Цезаря у 44 р. до н. е. вже дала прецедент для овації без попередньої війни або навіть ворога. Раніше Лепід отримав молебень за переговори з Секстом Помпеєм. Під час періоду проскрипцій зовнішні війни, здається, відійшли на другий план, і сенат намагався задовольнити Лепіда, присвоївши йому почесні. Триумф Лепіда у 43 р. до н. е., проте, ймовірно, стосувався переважно перемог у Іспанії, хоча вони невідомі. Овації після Брундизію мали зовсім іншу і нову форму – урочистий вхід у Рим без попередньої війни. Але навіть якщо обставини для цих овацій були іншими, ніж для військових триумфів, вони явно пов'язували ідею триумфу з громадянською війною¹.

Ще однією важливою подією, яка вплинула на триумф стала війна Октавіана проти Секста Помпея. Ця війна часто створює проблеми у сучасних дослідженнях сприйняття громадянської війни в пізній Республіці². У 36 р. до н. е. Октавіан повернувся до Риму, увійшовши в місто і отримавши овацію. Це було відповідною честю після війни «проти рабів»³, бо війни проти рабів у 132, 99 і 71 рр. до н.е. завжди давали переможцю овацію⁴. Це було частиною нового завдання, дорученого Октавіану: вирішити проблему Секста Помпея і таким чином завершити громадянську війну. Формальне виправдання зовнішньої війни було особливо натягнутим у випадку війни на Сицилії.

Варто зазначити, що Авл Геллій вважає, що переможцям у війнах проти рабів і піратів давали лише овації: «Причина для овації, а не триумфу, полягає в тому, що війни не були оголошені належним чином і не велися проти легітимного ворога, або вороги були низького рангу і непридатні, як у випадку рабів і піратів, або через швидку капітуляцію перемога була „безкровною“ та „пиловою“». Для такої легкої перемоги вважали відповідним

¹ Rosenberger V. *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms.* Stuttgart, 1992. S. 53-54.

² Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 102.

³ Деяння Божественного Августа. 14.

⁴ Bastien J.-L. *Le triomphe romain...* P. 287.

використати листя Венери, оскільки це був тріумф не Марса, а, мовляв, Венери¹».

Марк Антоній, дід тріумвіра, міг отримати повний тріумф у 102 р. до н. е., оскільки Плутарх називає його «людиною, що тріумфувала²». Це показує, що він отримав певну форму тріумфу після кампанії, хоча конкретика відсутня, бо у «Тріумфальних Фастах» тут лакуна. Якщо він не брав війська з Риму, святкування могло бути морським. Додатково це підтверджує заява Цицерона, що він прикрашав Ростру своїми трофеями під час цензури у 97 р. до н. е., хоча це могло стосуватися піратів: «Далі М. Антоній, на самій платформі, де він як консул найрішучіше захищав республіку і яку як цензор прикрашав трофеями своєї команди, поклав життя, що зберегло життя багатьох людей³». Як стверджують В. Мюррей і П. Петсас, трофеї могли бути рострами, тобто носовими частинами кораблів. Цицерон використовує слово *ornat*, що вказує на прикраси Ростри, тобто це могло бути морським тріумфом. Також він вживає слово *munibia*, що може стосуватися грошей, здобутих від продажу здобичі. Морський тріумф, за їхніми словами, також не можна повністю відкидати, хоча ворогом могли бути просто пірати⁴.

Дійсно, у 74 р. до н. е. Сервілій Ватія Ісаврік тріумфував над піратами. За словами Веллея Патеркула: «Публій Сервілій взяв у живих більше ватажків піратів, ніж усі попередники разом; і хто б не насолоджувався задоволенням бачити їх у кайданках? Куди б не подорожував Сервілій, він дарував публіці захоплююче видовище полонених ворогів, і натовпи збиралися звідусіль, щоб подивитися, не лише з міст, якими їх вели, але й із сусідніх міст. І чому його тріумф у Римі був найбільш бажаним та приємним

¹ Авл Геллій. Аттические ночи. VI, 8, 12.

² Плутарх. Помпей. 24.

³ Цицерон. Об ораторе. III, 10.

⁴ Murray W. M., Petsas P. M. Octavian's Campsite Memorial for the Actian War. Philadelphia, 1989. P. 35.

для народу? Бо немає нічого солодшого за перемогу, і немає кращого доказу перемоги, ніж бачити тих, кого часто боявся, веденими на покарання¹».

Крім того, «Тріумфальні фасти» включають піратів серед тих, над ким Помпей тріумфував у 61 р. до н. е². Закон про преторіанські провінції від 100 р. до н. е. вимагав, щоб римляни, а також союзники та друзі Риму, боролися з піратством і не приховували ні піратів, ні їх баз. Такий тріумф може свідчити про ще одну зміну у римському військовому мистецтві. Син тріумфатора також боровся з піратами: він воював із критянами, навіть якщо вони були союзниками Риму, позначеними як пірати та союзники Мітрідата³.

Прецедентом для овації Октавіана у 36 р. до н. е., принаймні частково, були війни рабів. Октавіан міг щиро стверджувати, що придушив будь-яку внутрішню війну, але війна все одно подавалася як війна проти рабів або піратів. Громадянський елемент не заперечувався, але війна підходила для овації, оскільки оголошувалася або головним чином подавалася як щось інше. Подібна схема спостерігається після битви при Акції. Святкування 36 р. до н. е. в багатьох аспектах були репетицією тріумфів 29 р. до н. е.

У своїй книзі про Секста Помпея К. Велч описує його як «республіканця»⁴. Однак інші дослідники вказують, що він, як і інші ключові учасники, перш за все діяв самостійно, керуючись власними інтересами. Те, що Секст використовував республіканські образи, не є вирішальним доказом, адже те саме можна сказати і про тріумвірів⁵. К. Велч також, на наш погляд, помилково говорить, що не можна заперечувати ранню угоду між Антонієм і Секстом Помпеем. За К. Велч, тріумвір Антоній і так званий республіканець Секст Помпей уклали певний союз, навіть перебуваючи по різні боки війни. Коли розрив між Октавіаном і Антонієм поглибився – що було вирішено в Брундизії, де Секст Помпей став офіційним ворогом – додалася проблема

¹ Веллей Патеркул. Римская история. II, 21.

² Fasti Triumphales // Fasti Capitolini / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 93.

³ Bastien J.-L. Le triomphe romain... P. 289.

⁴ Welch K. Magnus Pius. Sextus Pompeius and the Transformation of the Roman Republic. Swansea, 2012. P. 54.

⁵ Vervaet F. J. The High Command in the Roman Republic... P. 114.

блокади Італії Секстом Помпеєм, яка відчувалася в Римі¹. Джерела, насправді, говорять протилежне. Аппіан, наприклад, чітко стверджує, що Секст Помпей залишався ворогом².

Тріумвіри були змушені піти на поступки Сексту Помпею, і у зв'язку з угодою в Мізені 39 р. до н. е. Секст Помпей отримав провінції Сицилія, Сардинія та Ахея на п'ять років. В обмін він мав припинити набіги на материкову Італію та дозволити відновити постачання зерна до Риму. У 40 р. до н. е. Октавіан одружився з Скрібонією, сестрою свекра Секста Помпея Л. Скрібонія Ліба, закріпивши угоду. Угода не тривала довго, і вже наступного року співпраця з Секстом Помпеєм зруйнувалася. Виник новий сценарій потенційних союзів і фрагментації груп, оскільки Антоній, як і Октавіан та Секст Помпей, прагнув максимізувати шанси на перемогу і виживання³.

Секст Помпей був готовий перейти на ту сторону, яку вважав переможною, і укласти угоду з тріумвірами. Це свідчило не стільки про республіканські настрої, скільки про прагнення до влади та виживання. Секст Помпей не представляв «республіканців» і безумовно грав у ту ж гру, що й Антоній та Октавіан. Висновок К. Велч, що Антоній хотів перейти на «республіканську» сторону, є помилковим⁴. Антоній, пізніше у супроводі Октавіана, знав, що Секста Помпея треба зупинити, і зрештою побачив можливість укласти угоду з тріумвірами. Це була угода між Секстом Помпеєм і тріумвірами, а не між Антонієм і «республіканцями», як пропонує К. Велч⁵.

Коли Цицерон наводить список перемог і тріумфів та різних видів війни, у яких брав участь Секст Помпей, він перелічує: «Громадянська війна, війни в Африці, Трансальпійській Галлії та Іспанії, війна рабів і морська

¹ Welch K. *Magnus Pius...* P. 230-238.

² Аппиан. *Гражданские войны*. V, 34.

³ Syme R. *The Roman Revolution...* P. 254.

⁴ Welch K. *Magnus Pius...* P. 235.

⁵ Syme R. *The Roman Revolution...* P. 255.

війна...¹». Цицерон прямо не називає їх піратами, але це можна зрозуміти: пірати та раби згадуються разом, у списку також міститься громадянська війна. Октавіан не міг не стверджувати, що Секст Помпей був і тим, і тим: піратом, який використовував рабів у боротьбі проти республіки. Є свідчення, що він так і робив.

Після війни проти Секста Помпея Октавіану було встановлено почесну колону на римському Форумі, із носовими частинами кораблів, золотою статуєю та написом: «Мир, довго порушуваний громадянськими суперечками, він відновив на суші та морі²». Цікаво, що жоден ворог не згадується, але внутрішні заворушення присутні. Подивившись на запис у «Тріумфальних фастах» за 36 р. до н. е., ми знову бачимо подібну картину – Октавіан отримав овацію за перемогу над Сицилією³. Знову ворог не згадується, оскільки згадка про ворога в громадянській війні порушила б тріумфальні правила. Формулювання «ex Sicilia» вирішувало проблему і підкреслювало, що це була кампанія на суші та морі за контроль над Сицилією. Водночас Октавіан прагнув заявити про виконання тріумвірального завдання, включно із завершенням громадянської війни. В своєму заповіті він говорить про це таким чином: «Я приборкав море від піратів. У цій війні я повернув майже 30 000 захоплених рабів, що втекли від своїх господарів і взяли зброю проти держави, їхнім господарям для покарання⁴». *Res Gestae* згадує не лише приборкання моря від піратів, але й приборкання та розширення провінцій, а також забезпечення кордонів⁵.

Таким чином, Август завершив громадянську війну, текст заповіту відлунює як його тріумвіральні, так і імперські завдання. Згадуються і пірати, і раби, тоді як Секст Помпей, що не дивно, не згадується: насправді в *Res Gestae* жодного ворога не названо по імені. Можна навіть стверджувати, що

¹ Цицерон. О законе Манилия. 28.

² Аппиан. Гражданские войны. V, 130.

³ *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degrassi. Mediolanus, 1954. P. 110.

⁴ Деяния Божественного Августа. 25.

⁵ Там само.26-33.

пірати та раби, навіть якщо вони не є громадянськими супротивниками, є продуктом громадянської суперечки, що є внутрішньою проблемою. Тому Октавіан отримав овацію, а не тріумф.

Постає питання, чому в політичному заповіті Августа згадуються пірати та раби, коли можна було нічого не говорити або сказати дуже мало. На думку К. Ланге, Август уже використав два види обґрунтування в 36 р. до н. е.: одне для овації, інше – для тріумвірального завдання, як він робив у зв'язку з тріумфами 29 р. до н. е. Октавіан не стверджував, що конфлікт не був громадянською війною – це було б абсурдно – лише що він був «над Сицилією». Для святкування також потрібен був «негромадянський» ворог, і пірати та раби могли слугувати таким¹.

Політичне обґрунтування було лише одним аспектом цієї риторики. Ідея дегуманізації ворога давно є стандартним способом переконати людей убивати своїх співгромадян. Мова – один із багатьох витончених способів подолати цей інстинктивний людський опір. Завершення громадянської війни було важливим як політично, так і на гуманному рівні, але на відміну від піратів і рабів, підтримання миру після громадянської війни було значно проблематичнішим, якщо солдати звикли до вбивства співгромадян. Без сумніву, легше вбити того, хто не має легітимного становища: у рабів і піратів такого становища не було, і, що важливо, вони були не державними акторами. Політичне обґрунтування та військова необхідність, таким чином, йдуть поруч².

Ідея «конструювання» ворога була і залишається важливою частиною війни. Цицерон, пишучи відразу після вбивства Цезаря, коли він залишив політику, обговорює статус піратів. Розглядаючи правила ведення війни, він зазначає, що пірат не включався до числа законних ворогів: «бо пірат не входить до числа законних ворогів, а є спільним ворогом усіх³». Клятву, дану

¹ Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 102.

² Там само. P. 102-103.

³ Цицерон. Об обязанностях. III, 107.

пірату, можна було порушити, на відміну від конвенцій війни, де ворога слід було справедливо трактувати. Це безумовно суперечить факту, як справедливо зауважує С. Шіппорайт, що під час пізньої Республіки тріумфи присуджувалися за перемоги над цим нібито незаконним ворогом. Насправді як пірати, так і раби (*bellum servile*) згадуються у «Тріумфальних Фастах», навіть якщо війни рабів заслуговували лише на овацію. Римляни розглядали ці війни як звичайну війну, *bellum iustum*, ведену проти законних супротивників. Римська війна змінилася, але тріумфи все одно присуджувалися: ворог все частіше складався з піратів і рабів замість іноземних держав – реально чи за допомогою стереотипу. Але у римському контексті пірати та раби залишалися кращою альтернативою громадянській війні, якщо командир прагнув тріумфу. Цицерон міг вважати це порушенням дідівських звичаїв, але для турбулентної Пізньої Республіки це було цілком типовим¹.

Для Октавіана конструювання Секста Помпея як пірата, що використовує рабів, слугувало одночасно для дегуманізації ворога та для створення можливості для тріумфу. Проте всі знали, що це риторична конструкція, і що насправді це була громадянська війна. Октавіан ніколи не стверджував інше: навпаки, у 36 р. до н. е. він визнав, що завершив внутрішню війну. Коли він став ворогом тріумвірів, Секст Помпей був представлений як ворог Риму: риторика про піратів і рабів забезпечила ідеальний аргумент, що доповнював необхідність завершити громадянську війну.

Війна Октавіана проти Марка Антонія, завершена битвою при Акції, по суті, закінчила цілу історію Республіки в Римі і розпочала епоху Імперії, а разом з цим кінцево перетворила республіканський тріумф на імперський. Вочевидь, що найважливішим давньоримським джерелом щодо ідеології Августа є його політичний заповіт. Його слід читати як обґрунтування Августом власних дій. Він згадує громадянські та зовнішні війни: «Я часто

¹ Schipporeit S. Wege des Triumphes... S. 135.

вів війни на суші та морі, громадянські та зовнішні, по всьому світу¹». Завершення громадянських війн також тут відзначене: «У мій шостий та сьомий консулат, після того як я поклав край громадянським війнам²».

Звісно, що завершення громадянських війн, згадане в *Res Gestae*, повинно включати Акцій як частину тріумвірального завдання. І дійсно в своєму заповіті Август прямо пов'язує битву при Акції з громадянською війною³. При цьому Єгипет згадується як зовнішнє завоювання⁴, і тому перемога над Єгиптом і Клеопатрою не може вважатися завершенням громадянських війн, як зазначено в 34 главі заповіту, принаймні не в офіційній ідеології режиму. Таким чином, Акцій у *Res Gestae* також є громадянською війною, але саме як зовнішня війна проти Єгипту та Клеопатри він стає придатним для тріумфу. Звичайно, жодне з джерел не згадує ворога з Акція, якого виставляли б у тріумфі⁵.

Битва при Акції напряду пов'язана з потрійним тріумфом 29 р. до н. е. При цьому він мав практично всі характерні риси пізньореспубліканського тріумфу. Він був наданий Октавіану сенатом у його відсутність, причому заочно, ще до його повернення – отже, без пониження необхідності просити їх особисто⁶. Крім того, повернення Октавіана становить зміну звичної моделі тріумфального повернення, оскільки вони включали зустріч із сенатом поза померієм⁷.

Таким чином, битва при Акції в офіційній ідеології режиму вважалася одночасно зовнішньою та громадянською війною. Традиційні інтерпретації ідеології Августа, навпаки, подають конфлікт лише як зовнішню війну проти Єгипту та Клеопатри, визнаючи, що насправді це також була громадянська

¹ Деяння Божественного Августа. 3.

² Там само. 34.

³ Там само. 24-25.

⁴ Там само. 27.

⁵ Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 105.

⁶ Дион Кассий. Римская история. LI, 19.

⁷ Lange C. H. *Augustus' Triumphs and Triumph-like Returns // The Moving City: Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome / Eds. I. Östenberg, S. Malmberg, J. Bjernebye.* London, 2015. P. 133-143.

війна. Безсумнівно, війна, коли вона нарешті почалася, була подана як зовнішня: ритуал списа фетіалів здійснював Октавіан особисто у 32 р. до н. е., як фетіал, у храмі Беллони на Марсовому полі. Проте справа складніша, і хоча завдяки процедурі фетіалів Октавіан успішно уникнув початку нової громадянської війни, але в Римі були ті, хто допомагав Клеопатрі і воював проти Риму, і ці зрадники-громадяни автоматично ставали ворогами держави, коли брали до рук зброю проти Риму. Водночас їхні дії перетворювали зовнішню війну на громадянську. Октавіан ніколи не заперечував, що воював проти Антонія¹.

Відповідно, Діон Кассій підкреслює офіційну ідеологію августівського режиму, коли зазначає, що війну оголосили проти Клеопатри, але насправді вона була проти Антонія. Римський історик також зазначає, що війну оголосили не лише проти Клеопатри, а Антоній не був проголошений «ворогом держави». Проте його позбавили всіх повноважень і консульства, яке він мав обійняти у 31 р. до н. е. Антоній тепер був приватною особою, і якби він узяв до рук зброю проти Октавіана та республіки, він оголосив би війну державі і тим самим проголосив себе «ворогом»². Головна помилка Антонія полягала в тому, що він дозволив Клеопатрі залишитися зі своїми військами в Греції, надаючи Октавіану певне виправдання його претензії захищати батьківщину від зовнішнього агресора. З Клеопатрою так близько до Італії було легко оголосити зовнішню війну, яка автоматично перетворювалася на громадянську, коли війська Антонія та Клеопатри воювали проти Риму. Тому неправильно стверджувати, що битва при Акції була «перемогою в громадянській війні, без навіть евфемістичного зовнішнього ярлика», бо Октавіан утримався від прямого відзначення поразки своїх громадянських супротивників у церемоніях 36 р. до н. е. та 29 р. до н. е., на відміну від африканського тріумфу Цезаря³.

¹ Lange C. H. *Triumphs in the Age of Civil War...* P. 105.

² Дион Кассий. *Римская история*. L, 4.

³ Igtenshorst T. *Tota illa pompa...* P. 212.

Отже, підводячи підсумок, слід зауважити, що події 50-30-х рр. до н. е. були відзначені практично постійними громадянськими війнами, що наклало на республіканський тріумф додаткові значення та поступово трансформували його вже до імперського тріумфу за правління імператора Августа. Значним нововведенням за Юлія Цезаря стало присудження тріумфу без попередніх перемог, що сильно протистояло правилам, які склалися у попередні періоди римської республіки. Загалом за Цезаря розмиття між громадянською та зовнішньою війною стало ще більш проблематичним, хоча його африканський тріумф наслідував прецедент Помпея. Дії Цезаря, таким чином, також слідували традиції, що почалася зі Корнелія Сулли та Гнея Помпея. Проте Юлій Цезар, насправді, провокативно, включив у тріумфальну процесію зображення загибелі його супротивника Сципіона, а Мунда була безсумнівно виключно громадянською війною. Проголошення римлян «ворогами держави», однак, створило новий вимір тріумфу та громадянської війни – дозволялося, як засіб виправдання, святкувати тріумф над ними як над ворогами Риму.

Пізніше республіканці навіть пішли ще далі після Мутінської війни, пропонуючи вже тріумф над переможеними співвітчизниками. Свою лепту вніс і Марк Емілій Лепід, якому вперше було присуджено тріумф за уникнення громадянської війни, причому за відсутності полководця в Римі.

Що характерно, тріумвіри, в свою чергу повернулися до попередньої практики представлення своїх громадянських війн як зовнішніх. Октавіан також дотримувався моделі, встановленої тріумфом Юлія Цезаря над царем Юбою, він проводив овації та тріумфи лише за громадянські війни, які можна було подати як зовнішні. Сицилійська війна була представлена як війна проти рабів та піратів і відповідно відзначена овацією. Актійська та александрійська війни, нібито велися проти правителя Єгипту, і тому заслуговували на тріумфи. Врешті-решт ворога взагалі не згадували для Актійської війни, оскільки дві війни протягом двох років проти одного й того ж ворога могли виглядати перебільшено. Звичайно, римські громадяни брали

участь у цих війнах на протилежному боці, і тому війни були як громадянськими, так і зовнішніми, про що Октавіан не намагався приховати. Тому часто спостерігалася помітна різниця між присудженням тріумфу за перемогу над зовнішнім ворогом і способами, якими полководець фактично міг святкувати цей тріумф. Було цілком можливо включати помітні відтінки громадянської війни. Громадянська війна, так чи інакше, ставала частиною тріумфальних святкувань.

Події Пізньої Республіки не свідчать про відсутність тріумфальних правил, за винятком кількох випадків – можливо, здебільшого обґрунтованих проголошенням римлян публічними ворогами – полководець не міг очікувати тріумфу після перемоги у виключно громадянській війні, а лише у громадянській війні, яку також можна було подати як зовнішню; саме зовнішній характер війни робив її придатною для тріумфу. Тим не менше, у багатьох випадках Пізньої Республіки аспект громадянської війни був помітною частиною тріумфальної формули.

Почесті, надані Октавіану 29 р. до н. е., в свою чергу, встановили прецедент для пізніших імператорів.

Висновки

Зміни у римському республіканському тріумфі розпочалися ще під час Самнітських війн та Третьої Пунічної війни проти Карфагена, коли постали питання про отримання тріумфу переможними полководцями, які були відсутні в Місті (*in absentia*), а також коли на тріумфальні свята претендувала приватна особа (Публій Корнелій Сципіон Африканський). Все це порушувало встановлені правила про призначення тріумфу, хоча сучасні вчені вказують, що сама процедура була дуже політизованою і залежала від політичного впливу полководця та його можливостей опертися на ті чи інші політичні групи в сенаті.

Пізня республіка також побачила істотні зміни, навіть у ритуалі самого тріумфу. Так, критерії тріумфу, що призначається сенатом, змінилися, оскільки вони все більше виступали як механізм для обґрунтування влади переможних полководців того періоду.

Всі республіканські тенденції помітно посилилися з початку I ст. до н. е. I, в першу чергу, були пов'язані з діяльністю видатного полководця Гая Марія. За нього фактично розпочалася монополізація тріумфу військовими династами, що й не дивно, бо важливість головних командувачів у цей період стає надзвичайною. Ці зміни пов'язані як з питанням монополії верховного командування, так і занепадом спільних консульських командувань. Призначення тріумфів у відсутність полководця з Гая Марія стає повсякденним звичаєм та широко поширюється серед його наступників. Також порушується питання, щодо приватної особи (*privatus*), коли полководець в обхід законних постанов, претендує на тріумф, як це було, коли Марій намагався відібрати його у законного консула Катула.

Характерною рисою I ст. до н. е. було те, багато війн цього періоду були передусім громадянськими конфліктами, що породжувало напруження між традиційним очікуванням, що тріумфи слід святкувати лише за перемоги над іноземними ворогами, і потребою великих полководців повною мірою

продемонструвати свій престиж, харизму й легітимізувати владу. Звичай, за яким тріумф не можна було здобути за громадянську війну почав постійно порушуватися особливо за часів Луція Корнелія Сулли. Але все ж таки присуджений йому тріумф, все ж таки ставав можливим лише за умов і спроб Сулли заперечення «громадянського» характеру війни з «маріанцями».

За нього також з'являється нова тенденція, пов'язана з проголошенням переможеної сторони в громадянській війні «ворогами держави». Це зіграло велику роль в трансформації республіканського тріумфу і особливо цьому сприяла тріумфальна діяльність Гнея Помпея Магна, який справив аж три тріумфи над римськими полководцями, котрі продовжували боротися проти султанської «конституції» в 70-60-х рр. до н. е. За нього ж продовжилася традиція присудження тріумфу у відсутності полководця в Римі. Особливо сильним ударом по тріумфальним республіканським традиціям стало впровадження інституту легатів великого полководця, які не маючи військової імперії, не лише претендували на тріумфальні ознаки, а й не однократно отримували їх.

Події 50-30-х рр. до н. е. були відзначені практично постійними громадянськими війнами, що наклало на республіканський тріумф додаткові значення та поступово трансформували його вже до імперського тріумфу за правління імператора Августа. Значним нововведенням за Юлія Цезаря стало присудження тріумфу без попередніх перемог, що сильно протистояло правилам, які склалися у попередні періоди римської республіки. Загалом за Цезаря розмиття між громадянською та зовнішньою війною стало ще більш проблематичним, хоча його африканський тріумф наслідував прецедент Помпея. Дії Цезаря, таким чином, також слідували традиції, що почалася зі Корнелія Сулли та Гнея Помпея. Проте Юлій Цезар, насправді, провокативно, включив у тріумфальну процесію зображення загибелі його супротивника Сципіона, а Мунда була безсумнівно виключно громадянською війною. Проголошення римлян «ворогами держави», однак, створило новий

вимір тріумфу та громадянської війни – дозволялося, як засіб виправдання, святкувати тріумф над ними як над ворогами Риму.

Пізніше республіканці навіть пішли ще далі після Мутінської війни, пропонуючи вже тріумф над переможеними співвітчизниками. Свою лепту вніс і Марк Емілій Лепід, якому вперше було присуджено тріумф за уникнення громадянської війни, причому за відсутності полководця в Римі.

Що характерно, тріумвіри, в свою чергу повернулися до попередньої практики представлення своїх громадянських війн як зовнішніх. Октавіан також дотримувався моделі, встановленої тріумфом Юлія Цезаря над царем Юбою, він проводив овації та тріумфи лише за громадянські війни, які можна було подати як зовнішні. Сицилійська війна була представлена як війна проти рабів та піратів і відповідно відзначена овацією. Актійська та александрійська війни, нібито велися проти правителя Єгипту, і тому заслуговували на тріумфи. Врешті-решт ворога взагалі не згадували для Актійської війни, оскільки дві війни протягом двох років проти одного й того ж ворога могли виглядати перебільшено. Звичайно, римські громадяни брали участь у цих війнах на протилежному боці, і тому війни були як громадянськими, так і зовнішніми, про що Октавіан не намагався приховати. Тому часто спостерігалася помітна різниця між присудженням тріумфу за перемогу над зовнішнім ворогом і способами, якими полководець фактично міг святкувати цей тріумф. Було цілком можливо включати помітні відтінки громадянської війни. Громадянська війна, так чи інакше, ставала частиною тріумфальних святкувань.

Події Пізньої Республіки не свідчать про відсутність тріумфальних правил, за винятком кількох випадків – можливо, здебільшого обґрунтованих проголошенням римлян публічними ворогами – полководець не міг очікувати тріумфу після перемоги у виключно громадянській війні, а лише у громадянській війні, яку також можна було подати як зовнішню; саме зовнішній характер війни робив її придатною для тріумфу. Тим не менше, у

багатьох випадках Пізньої Республіки аспект громадянської війни був помітною частиною тріумфальної формули.

Почесті, надані Октавіану 29 р. до н. е., в свою чергу, встановили прецедент для пізніших імператорів. Тріумф був монополізований імператорським будинком, і, як наслідок, поменшало тріумфальних ходів. Крім того, після 29 р. до н. е. Август відмовився від усіх майбутніх тріумфів, щоб зберегти унікальність цього потрійного тріумфу. В результаті тріумфальні почесті стали ще почеснішими.

Список використаних джерел та літератури

1. Авл Геллий. Аттические ночи. Книги I-X / пер. с лат. под общ. ред. А. Я. Тыжова. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2007. 480 с.
2. Аврелий Виктор. История Рима: О Цезарях, Извлечения о жизни и нравах римских императоров / пер. с лат. В.С. Соколова // Вестник древней истории. 1963. № 4. С. 213-257.
3. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. Санкт-Петербург: Алетейя, 1994. 558 с.
4. Аппиан. Римская история / пер. с древнегреч. С. А. Жебелева. Ленинград: Правда, 1935. 281 с.
5. Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. С. Ю. Трохачева. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 308 с.
6. Веллей Патеркул. Римская история / пер с лат. А. И. Немировского, М. Ф. Машковой // Малые римские историки: Веллей Патеркул, Анней Флор, Луций Ампелий . Москва: Ладомир, 1996. С. 9-96.
7. Деяния божественного Августа / пер. с лат. яз. И. Ш. Шифмана // Шифман И. Ш. Цезарь Август. Ленинград: Наука, 1990. С. 189-199.
8. Дионисий Галикарнасский. Римские древности / пер. с древнегреч. отв. ред. И. Л. Маяк. Москва: Рубежи XXI, 2005. Т. 3. 319 с.
9. Иосиф Флавий. Иудейские древности / пер. с древнегреч. Г.Г. Генкеля. Минск: Беларусь, 1994 Т. 2. 606 с.
- 10.Кассий Дион Кокцеян. Римская история. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 456 с.
- 11.Клавдий Клавдиан. Полное собрание латинских сочинений / Пер. с лат. Р. Л. Шмаракова. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ. 2008. 838 с.
- 12.Ливий. История Рима от основания города / пер. с лат. Е. С. Голубцовой. Москва: Наука, 1991. Т. 2. 526 с.
- 13.Ливий. История Рима от основания города / пер. с лат. Е. С. Голубцовой. Москва: Наука, 1991. Т. 3. 767 с.

14. Лукан. Фарсалия / Пер. с лат. Л. Е. Остроумова. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 1951. 350 стр.
15. Орозий. История против язычников / пер. с лат. В. М. Тюленева. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2004. 542 с.
16. Плиний Старший. Естественная история. Книга 2 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 2007. Вып. 3. С. 287-366.
17. Плиний Старший. Естественная история. Книга 3 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Янус-К, 2010. Вып. 4. С. 393-454.
18. Плиний Старший. Естественная история. Книга 4 / пер. с лат. Б. А. Старостина // Вопросы истории естествознания и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 2007. Вып. 3. С. 110-142.
19. Плиний Старший. Естественная история. Книга 6 / пер. с лат. А. А. Вигасина // Вестник древней истории. 2018. № 1-3. С. 160-189, 438-461, 767-795.
20. Плиний Старший. Естественная история. Книга 7 / пер. с лат. А. Н. Маркина // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». 2010. Вып. 1. С. 102-121; 2011. Вып. 3. С. 114-129; 2012. Вып. 3. С. 139-172; 2013. Вып. 3. С. 122-157; 2014. Вып. 1. С. 174-190.
21. Плиний Старший. Естественная история. Книга 8 / пер. с лат. И. Ю. Шабаги // Труды кафедры древних языков. Вып. III. Труды исторического ф-та МГУ: Вып. 53. Серия III. Instrumenta studiorum: 24. Москва: Индрик, 2012. С. 186-227.
22. Плиний Старший. Естественная история. Книга 8 / пер. с лат. И. Ю. Шабаги // Труды кафедры древних языков. Вып. II. (К 75-летию исторического ф-та МГУ и 60-летию кафедры). Труды исторического ф-та МГУ: Вып. 44. Серия III. Instrumenta studiorum: 18. Москва: Индрик, 2009. С. 182-208.

23. Плиний Старший. Естественная история. Книга 9 / пер. с лат. Г. С. Литичевского // Вопросы истории естествознания и техники. 1986. № 1. С. 142-152.
24. Плиний Старший. Естественная история. Книга 9 / пер. с лат. Г. С. Литичевского // Архив истории науки и техники. Сборник статей. Москва: Наука, 1995. Вып. 1. С. 141-190.
25. Плиний Старший. Естественная история. Книги 17-18 / Пер. с лат. М. Е. Сергеевко // Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. Москва, 1957. С. 213-327.
26. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с древнегреч. под ред. С. П. Маркиша. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. Т. 2. 734 с.
27. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с древнегреч. под ред. С. П. Маркиша. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. Т. 3. 670 с.
28. Саллюстий. Сочинения / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. 220 с.
29. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей / пер. с лат. М. Л. Гаспарова. Москва: Правда, 1991. 512 с.
30. Тацит. Сочинения в двух томах / пер. с лат. А. С. Бобовича, Г. С. Кнабе. Санкт-Петербург: Наука, 1993 Т. 1: Анналы, малые произведения. С. 1-384.
31. Тацит. Сочинения в двух томах / пер. с лат. А. С. Бобовича, Г. С. Кнабе. Санкт-Петербург: Наука, 1993 Т. 2: История. С. 385-736.
32. Тертуллиан. Избранные сочинения / пер. с лат. И. Маханькова, Ю. Панасенко, А. Столярова, Н. Шабурова, Э. Юнца. Москва: Прогресс-Культура, 1994. 448 с.
33. Флор. Две книги римских войн / пер. с лат. А. И. Немировского, М. Ф. Машковой // Малые римские историки: Веллей Патеркул, Анней Флор, Луций Ампелий. Москва: Ладомир, 1996. С. 97-190.

34. Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. Т. 1. 534 с.
35. Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 2. 502 с.
36. Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 3. 826 с.
37. Цицерон. Речи / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962 Т. 1. 443 с.
38. Цицерон. Речи / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962 Т. 2. 400 с.
39. Цицерон. Диалоги: о государстве; о законах / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1966. 362 с.
40. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве: Об ораторе, Брут, Оратор / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1972. 471 с.
41. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / пер. с лат. В. О. Горенштейна. Москва: Наука, 1993. 248 с.
42. *Fasti Triumphales // Fasti Capitolini* / ed. A. Degraffi. Mediolanus: Paraviae, 1954. P. 90-110.
43. Grueber H. A. *Coins of the Roman Republic in the British Museum*. Oxford: The Trustees of the British Museum, 1970. Vol. 2. 602 p.
44. Grueber H. A. *Coins of the Roman Republic in the British Museum*. Oxford: The Trustees of the British Museum, 1970. Vol. 3. 236 p.
45. *The Roman Republican Coinage* / Ed. by M. H. Crawford. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1974. Vol. 1. P. 1-568.
46. *The Roman Republican Coinage* / Ed. by M. H. Crawford. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1974. Vol. 1. P. 569-944.

47. Виппер Р. Ю. Очерки по истории Римской республики. Берлин, 1923. Т. 1. 434 с.
48. Герье В. И. Август и установление Римской империи // Вестник Европы. 1877. № 6. С. 10-58; № 7. С. 12-45; № 8. С. 10-62.
49. Гримм Э. Исследования по истории развития римской императорской власти. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. 515 с.
50. Моммзен Т. История Рима / пер. с нем. яз. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1949. Т. 1. 677 с.
51. Моммзен Т. История Рима / пер. с нем. яз. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1949. Т. 3. 714 с.
52. Моммзен Т. История Рима / пер. с нем. яз. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1949. Т. 5. 631 с.
53. Поплавский В. С. Культура триумфа и триумфальные арки Древнего Рима. Москва: Наука, 2000. 436 с.
54. Ростовцев М. И. Рождение Римской империи. Петроград, 1918. 145 с.
55. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва: Наука, 1969. 327 с.
56. Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1916. Т. 3. 507 с.
57. Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1922. Т. 4. 234 с.
58. Ферреро Г. Величие и падение Рима / пер. с итал. яз. Москва: Изд-во Сабашниковых, 1925. Т. 5. 507 с.
59. Balbuza K. Triumfator: triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 2005 359 s.
60. Bastien J.-L. Le triomphe romain et son utilisation politique à Rome aux trois derniers siècles de la République. Rome: École Française de Rome, 2007. 482 p.
61. Beard M. The Roman Triumph. London: Harvard University Press, 2007. 448 p.

62. Beranger J. Recherches sur l'aspect ideologique du principat. Basel: Versus, 1953. 487 p.
63. Clark J. H. Triumph in Defeat. Military Loss and the Roman Republic. Oxford: Oxford University Press, 2014. 240 p.
64. Ehlers W. Triumphus // Pauli-Wissowa. 1939. Bd. 7, 1. Sp. 493-511.
65. Evans R. Gaius Marius. A Political Biography, Pretoria: University of South Africa. 1994. 237 p.
66. Flower H. I. Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture. Oxford: Oxford University Press. 1996. 197 p.
67. Flower H. I. Spectacle and Political Culture in the Roman Republic // The Cambridge Companion to the Roman Republic / Ed. H. I. Flower. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 2004. P. 322-343.
68. Flower H. I. The Art of Forgetting. Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. 2006. 189 p.
69. Goldbeck F., Mittag P. F. Der geregelte Triumph: Der republikanische Triumph bei Valerius Maximus und Aulus Gellius // Triplici invecus triumpho. Der römische Triumph in augusteischer Zeit / Hdrng. H. Krasser, D. Pausch, I. Petrovic. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2008. S. 55-74.
70. Golden G. K. Crisis Management during the Roman Republic. The Role of Political Institutions in Emergencies. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 231 p.
71. Gotter U. Der Diktator ist tot! Politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996. 285 S.
72. Havener W. A Ritual against the Rule? The Representation of Civil War Victory in the Late Republican Triumph // The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Rome: Edizioni Quasar, 2014. P. 165-179.
73. Havener W. Triumphus ex bello civili? Die Präsentation des Bürgerkriegssieges im spätrepublikanischen Triumphritual // Civil War in

- Ancient Greece and Rome / Hrsg. H. Börm, M. Mattheis, J. Wienand. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. S. 149-184.
- 74.Hölkeskamp K.-J. Reconstructing the Roman Republic. An Ancient Political Culture and Modern Research. Princeton; Oxford: Princeton University Press. 2010. 208 p.
- 75.Itgenshorst T. Tota illa pompa. Der Triumph in der römischen Republik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. 300 S.
- 76.Künzl E. Der römische Triumph. Siegesfeiern im antiken Rom. München: Beck, 1988. 171 S.
- 77.Lacey W. K. Augustus and the Principate. The Evolution of the System. Leeds: Francis Cairns, 1996. 245 p.
- 78.Lange C. H. Triumph and Civil War in the Late Republic // Papers of the British School at Rome. 2013. Vol. 81. P. 67-90.
- 79.Lange C. H. The Triumph Outside the City: Voices of Protest in the Middle Republic // The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Roma: Edizioni Quasar, 2014. P. 67-81.
- 80.Lange C. H. Augustus' Triumphs and Triumph-like Returns // The Moving City: Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome / Eds. I. Östenberg, S. Malmberg, J. Bjørnebye. London: Bloomsbury Publishing, 2015. P. 133-143.
- 81.Lange C. H. Triumphs in the Age of Civil War: the Late Republic and the Adaptability of Triumphal Tradition. London: Bloomsbury Academic, 2016. 352 p.
- 82.Lange C. H. The Late Republican Triumph: Continuity and Change // Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike / Hrsg. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. S. 29-58.
- 83.McDonnell M. Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic, Cambridge: Cambridge University Press.2006. 213 p.
- 84.Murray W. M., Petsas P. M. Octavian's Campsite Memorial for the Actian War. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1989. 124 p.

- 85.Östenberg I. Staging the world: Spoils, captives, and representations in the Roman triumphal procession. New York: Oxford University Press, 2009. 327 p.
- 86.Östenberg I. Circum Metas Fertur: An Alternative Reading of the Triumphal Route // *Historia*. 2010. Bd. 59. 303-320.
- 87.Östenberg I. Veni Vidi Vici and Caesar's Triumph // *Classical Quarterly*. 2010. Vol. 63. P. 813-827.
- 88.Östenberg I. Triumph and Spectacle: Victory celebrations in the Late Republican Civil Wars // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Roma: Edizioni Quasar, 2014. P. 181-193.
- 89.Östenberg I. Animals and Triumphs // *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* / Ed. G. Campbell. Oxford, 2014. P. 491-506.
- 90.Picard G. Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome. Paris: De Boccard, 1957. 534 p.
- 91.Pina Polo F. The Consuls of Rome. The Civil Functions of the Consuls in the Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 302 p.
- 92.Popkin M. The Architecture of the Roman Triumph. New York: Cambridge University Press, 2016. 271 p.
- 93.Raaflaub K. Creating a Grand Coalition of True Roman Citizens: On Caesar's Political Strategy in the Civil War // *Citizens of Discord: Rome and its Civil Wars* / Eds. B. W. Breed, C. Damon, A. Rossi. Oxford-New York: Oxford University Press, 2010. P. 159-170.
- 94.Rich J. W. The Fetiales and Roman International Relations // *Priests and State in the Roman World* / Eds. J.H. Richardson, F. Santangelo. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011 P. 187-242.
- 95.Richardson J. S. The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century B.C. // *Journal of Roman Studies*. 1975. Vol. 65. P. 50-63.
- 96.Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike / Hrsg. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. 595 S.

97. Schipporeit S. Wege des Triumphes. Zum Verlauf der Triumphzüge im spätrepublikanischen und augusteischen Rom // *Triplici invectus triumpho. Der römische Triumph in augusteischer Zeit* / Hrsg. H. Krasser, D. Pausch, I. Petrovic. Stuttgart, 2008. S. 95-136.
98. Sumi G. S. Ceremony and Power. Performing Politics in Rome between Republic and Empire. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005. 366 p.
99. Syme R. The Roman Revolution. Oxford: Oxf. Univ. Press, 1939. 586 p.
100. Versnel H. S. Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph. Leiden: Brill, 1970. 409 p.
101. Vervaet F. J. Pompeius' Career from 79 to 70 BCE: Constitutional, Political and Historical Considerations // *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*. 2009. Bd. 91. S. 406-434.
102. Vervaet F. J. The Monopolisation of the Summum Imperium Auspiciumque from Cornelius Sulla Felix to Emperor Caesar (82-44 BCE) // *Des réformes augustéennes* / Ed. Y. Rivière. Rome, 2012. P. 123-147.
103. Vervaet F. J. «Si neque leges neque mores cogunt»: Beyond the Spectacle of Pompeius Magnus' Public Triumphs // *The Roman Republican Triumph: Beyond the Spectacle* / Eds. C. H. Lange, F. J. Vervaet. Rome: Edizioni Quasar, 2014. P. 131-148.
104. Vervaet F. J. The High Command in the Roman Republic. The Principle of the summum imperium auspiciumque from 509 to 19 B.C. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. 276 p.
105. Welch K. Magnus Pius. Sextus Pompeius and the Transformation of the Roman Republic. Swansea: Classical Press of Wales, 2012. 268 p.
106. Wienand J., Goldbeck F., Börm H. Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike // *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike* / Ed. F. Goldbeck, J. Wienand. Berlin: De Gruyter, 2017. S. 1-26.

Резюме

Таранова Н. М. Римський тріумф доби пізньої республіки.

У дипломі розглядається еволюція та зміни у римському республіканському тріумфі доби Пізньої республіки. Автор приходять до висновку, що зміни у римському тріумфі розпочалися ще в III-II ст. до н. е., коли тріумфи надавали полководцям за їхньої відсутності в Римі, або приватним особам. Ці тенденції помітно посилювалися у добу Пізньої республіки. Вже за Гая Марія розпочалася монополізація тріумфу військовими династами, знову постали питання про тріумф *in absentia*, та тріумфальні відзнаки для *privatus*. Звичай, за яким тріумф не можна було здобути за громадянську війну почав постійно порушуватися за Корнелія Сулли. За нього також з'являється тенденція, пов'язана з проголошенням переможеної сторони в громадянській війні «ворогами держави». В подальшому цьому сильно посприяв Гней Помпей. Впровадження їм інституту легатів полководця знову порушило правила надання тріумфу.

Події 50-30-х рр. до н. е. були відзначені практично постійними громадянськими війнами, що наклало на республіканський тріумф додаткові значення. Нововведенням за Юлія Цезаря стало присудження тріумфу без попередніх перемог та розмиття сприйняття між громадянською та зовнішньою війною. Пізніше республіканці навіть пішли ще далі, пропонуючи вже тріумф над переможеними співвітчизниками. Тріумвіри, в свою чергу, проводили овації та тріумфи лише за громадянські війни, які можна було подати як зовнішні. Громадянська війна, так чи інакше, ставала частиною тріумфальних святкувань.

Почесті, надані Октавіану 29 р. до н. е., в свою чергу, встановили прецедент для пізніших імператорів. Тріумф був монополізований імператорським будинком. В результаті тріумфальні почесні стали ще почеснішими.

Summary

Taranova N. M. The Roman Triumph of the Late Republic.

The thesis examines the evolution and changes in the Roman republican triumph during the Late Republic. The author concludes that transformations in the Roman triumph had already begun in the 3rd-2nd cent. B.C., when triumphs were granted to commanders in their absence from Rome or even to private individuals. These trends became significantly more pronounced in the Late Republic. Already under Gaius Marius, the triumph began to be monopolized by military dynasts; questions regarding the *triumphus in absentia* and triumphal honours for a *privatus* re-emerged. The custom that a triumph could not be awarded for a civil war began to be consistently violated under Cornelius Sulla. Under his rule, a new trend also appeared – declaring the defeated side in a civil war «enemies of the state». This development was further advanced by Gnaeus Pompey. His introduction of the institution of the commander's legates again undermined the rules governing the awarding of triumphs.

The events of the 50s–30s B.C. were marked by almost continuous civil wars, which imposed additional meanings on the republican triumph. Under Julius Caesar, a new practice emerged: triumphs were awarded without prior victories, and the distinction between civil and foreign wars became blurred. Later, the republicans went even further, proposing triumphs over defeated fellow citizens. The triumvirs, in turn, held ovations and triumphs only for civil wars that could be framed as foreign conflicts. Civil war, in one way or another, became an integral part of triumphal celebrations.

The honours granted to Octavian in 29 B.C. established a precedent for later emperors. The triumph became monopolized by the imperial dynasty. As a result, triumphal honours became even more prestigious.